

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

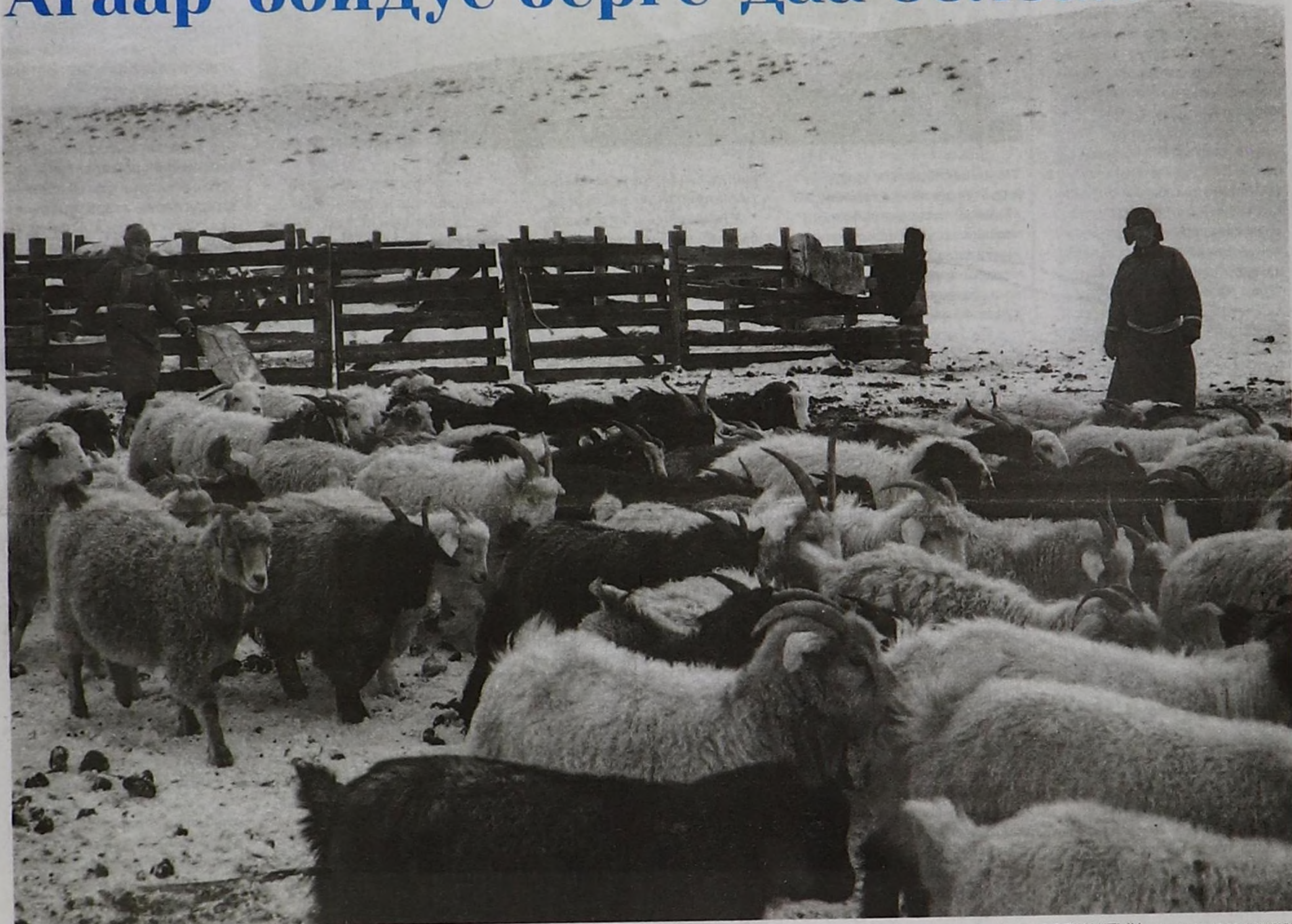
№ 7
(19738)
2024 чылдың
январь 31
среда

Хүннүң үнери — 08.24
Ажары — 17.26
Хүн дурту — 09.02

Садар өртээ
хостуг

12+

Агаар-бойдус берге-даа болза...

Материалды 3-кү арындан номчуур.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруу.

Бузурукчуларга мегелетпес дизе ...

Чурттаар оран-сава тудар чер садып алыры кандыг-даа кижиниң амыдыралынга чугула черни ээлеп турар. Аңаа кичээнгейлиг болуру чугула...

\ 4-кү арында

Эки талаже чаартылгалар уламчылаар

ТР-ниң тудуг сайыдының оралакчызы Орлан Машпалдыр "Тува 24" телеканалдың дорт эфиринге «Чурттаар оран-сава болгаш хоорай хүрээлеңи» национал төлевилелдин Тывада боттанылгазы-биле таныштырган...

\ 6-гы арында

1081

керээ чиигелделиг ипотека-
биле чардынган.

Чиигелделиг ипотека

Тывада 2 хуулуг чурттаар оран-сава садып алып чиигелделиг ипотека берип эгелээниден бээр ниитизи-биле 5 млрд рубльдин 1081 керээзи чардынган.

Динамикадан алгаш көөрге, неделя дургунда 62 ипотека керээзи чардынган турар. Амгы үеде 730 квартира садыглажышкында турар. Республиканың Тудуг яамызының медээлери-биле алырга, тудугжулар чоокку үеде ам-даа 967 квартираны ажыгдалга киирери көрдүнгөн.

Тускай чөпшээрелдиг тудугжулар эрткен чылдың сентябрь айдан эгелеп регионга 2084 квартираны садып-саарган. Шынында, чаа чуртталга оран-саваларының чартыын чиигелделиг программа-биле, азы дорт садып алган болуп турар. Кижиле бүрүзүңе эң-не кол чүүл чурттаар оран-сава болганда, бис бо угланышкыны ам-даа улаштыр идепкейлиг хөгжүдөр бис.

Регионалдыг ипотека программасы бо чылдың июль айга чедир күштүг болур, ынчалза-даа амгы үеде бо адырның хереглели дыка улуг болганы-биле, ооң хуусаазын узадыры көрдүнүп турар. Тудуг яамызы өске хары-салгалыг албан черлери-биле кады бо айтырыг талазы-биле ажылды чорудуп турар.

/ Бистиң корр.

Уруглар болгаш аныяктарны мөөңү-биле хаара тудар

Тываның Чазанга уруглар болгаш аныяктарның «Баштайгыларның шимчээшкени» Бүгү-российжи ниитилел-күрүне шимчээшкениниң регионалдыг координация чөвүлелиниң хуралы болуп эрткен.

Харылзаштырылга чөвүлелиниң даргазы, республика Баштыңы Владислав Ховалыг хуралды башкарып эрттирген. «Баштайгылар шимчээшкениниң» баштаар чериниң оралакчы даргазы Марат Закиров, шимчээшкениниң муниципалдыг тургузулгарда бирги салбырларының төлээлери хуралга ырактан харылзаа таварыштыр киришкен. Регионалдыг салбырның удуртукчузу Эртине Куулар 2023

чылда ажил-чорудулгазының түңнелдерин таныштырган.

Шимчээшкениниң эге салбырлары 182 организацияда ажылдап турар. Кожууннар школаларында 149 база республиканың школа-интернадында, Тываның кадет корпусунда эге салбырлар ажыттыгган. Тываның күрүне университетинде база ортумак профессионал өөредилге организацияларында 12 эге салбырлар тургустунган. Немелде өөредилге төптөрүниң баазазында – 11, культура албан черлеринде – 4, спорт албан черлеринде – 2, аныяктар төвүнде 1 эге салбырлар бар.

Тус черлерде ажыттыгган 16 салбыр муниципалдыг тургузулгарда эге салбырларның ажил-чорудулгазын дүүштүрүп турар.

Эге салбырлар ажылдап эгелээш, чыл четпээн-даа болза, оларның чедиишкениниң ажылы федералдыг деңгелде демдеглеттинген. Ак-Довурак хоорайда «Өлчей» лицей, Мугур-Аксы суурнуң 1 дугаар школазы база Бай-Тайга кожунунуң Кара-Хөл школазы школачы шөлчүгештерниң Бүгү-российжи мөөрейинге тиилээн.

Эрткен чылын шимчээшкени 88 хемчегни, ооң иштинде 16 – федералдыг, 10 – эштежилгелиг төлөвилелдерни, 24 акцияларны база чаңгыс хуннун хемчеглерин организаастап эрттирген. Республиканың аныяктары, партнерлар, чурттакчы чон ол хемчеглерге үнелелди берген.

Баштайгылар шимчээшкениниң активчилери регио-

налдыг яамылар база ведомстволар, территориалдыг корум-чурум камгалаар органнар, хөй-ниити шимчээшкени-биле кады сырый ажылдааннар.

– Тыва Республиканың Баштайгыларның шимчээшкенинге 2023 чыл үре-түңнелдиг эрткен болгаш, ол-ла тура-сорук-биле ажылывысты уламчылаар бис – деп, Эртине Куулар чугаалаан.

Регионалдыг координация чөвүлелиниң даргазы Владислав Ховалыг Баштайгыларның ажылыныче профилактика субъектилериниң хайгааралында уругларны хаара тударын, чаа тургустунган Аныяктар херектериниң талазы-биле яамы ол ажылды кады демнежип чорударын чагаан.

Элээдилерниң хөгжүлдө-сайзыралында дең байдалдарны тургузуп, уруглар болгаш аныяктарның кижизидилгезинге амгы үениң ажыктыг хүрээлеңин хевирлээр дээш, эрге-чагырга органнары ниити хемчеглерни алып ужурлуг деп, республика Баштыңы чугаалаан.

2024 чылда Шимчээшкениниң ажылынга онааштыр чөвүлел кижигүннериниң санал-оналын киригген протоколду хуралдың түңнелинде хүлээп алган.

/ ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Хоругдал албан черин көжүрер айтырыгны чугаалашкан

1 дугаар эдип-чазаар колония биле истелге үезинде тудуп-хоругдаар черни өскээр көжүрери эргежок чугула апарганын Владислав Ховалыг Россияның Юстиция сайыды Константин Чуйченко-биле ужуражылга үезинде демдеглээн.

Тываның чурттакчы чонунуң чартык кезии чурттап турар республика найысылалының стратегтиг хөгжүлдө планы-биле ону кылыры чугула апарганын регионнуң удуртукчузу дыңнаткан. Чоокку үеде сайзырап хөгжүдери көрдүнгөн чуртталга тудуглары-биле хоругдал черлери шуут-ла кожа турар апаар.

Бөгүннүң планындан алгаш көөрге, 1 дугаар эдип-чазаар колония биле истелге үезинде тудуп-хоругдаар черни кеземче күүселдезиниң федералдыг албанының 1800 олуттук чаа объектинче өскээр көжүрүп болур. Ооң дөзевилелин 2028 чылда эгелээр, а тудугну 2030 чылда тудары планнаттыгган. Тываның Чазан ол ажылдарга чер участогун Кызыл кожунда аңгылаан.

Төлөвилел ажылдарын 2025 чылда кылгаш, а тудугну 2027 чылда эгелээр. «Константин Анатольевич Чуйченкога хуусааларны эде көөрүн саналдадым. Ол таладан билишкени бар болду» – деп, Тываның Баштыңы федералдыг Юстиция яамызынга ужуражылга соонда социал четкилерге бижээн.

Владислав Ховалыг бодунуң бижиинде Тывага күрүнениң юридиктиг бюрозун ажыдарында деткимчени көргүскени дээш Константин Чуйченкога четтиргенин илереткен. Президентиниң даалгазы-биле 49 регионда, ооң иштинде Тывада база, ындыг албан чери ажыттыгган. Тывада Күрүбюро эрткен чылдың майдан эгелеп ажылдап турар. 3,5 муң ажыг кижиле аңаа халас юридиктиг дузаны алган.

Ужуражылга үезинде Тывада Хамааты байдал актыларының бижидилге органнарының база федералдыг суд приставтар албанының ажылы-биле холбаалыг элээн каш айтырыгларны чугаалашкан. Россияның Юстиция сайыды ол айтырыгларны таптыг өөренип көөрү-биле, бо чоокку үеде Тывага келир.

/ А. МОНГУШ.

Дүүн Аныяктар өргээзинге «Буянын чүректер» шимчээшкениниң тургустунгандан бээр 10 чыл болган оюнга тураскааткан Аныяктар шуулганы болуп эрткен.

Аңаа аңгы-аңгы өөредилге черлериниң доозукчулары, студентилер киришкен. Шуулган үш кезектен тургустунган: бирээде, аныяктар болгаш ажил; ийде, аныяктар болгаш бизнес; үште, чажыт тема. Хемчегниң үш дугаар кезээ айтырыг-хары хевиринге болган.

«Ийи дугаар чадазында бодумнуң он чыл дургузунда «Буянын чүректер» хөй-ниити организациязы-биле кады эрткен оруумнуң дугайында чугаалаар мен. Билир чүүлдерим-биле үлөжир мен.

Кол-ла сорулгазы – аныяктарга орук айтыры

Бодум чаа доосканымда чүнү канчаарын билбес, мурнумда кончуг шыргай арга турар ышкаш сагындырар турган. Эрте-билиг чедип алган аныяктарга

«улуг» амыдыралче кирери берге звес болзун дээш, шак мындыг шуулганын организаастаан бис. Кызыл хоорайның мэриниң грантызын ойнап алдывыс. Грантының кол сорулгазы – аныяктарга орук айтыры. Ол орукту бодум эрткен болгаш, чаа доозар аныяктарга ажил-хожолче тургустунарынга, амыдыралының шын оруун тып алырынга дузалаары. Чоокта чаа тургустунган Аныяктар яамызының сайыды Субудай Викторович база мында келгени дыка өөрүнчүг-дүр, биске деткимче-дир» – деп, «Буянын чүректер» хөй-ниити шимчээшкениниң удуртукчузу Артыш Моңгуш чугаалады.

«Работа России», ТывКУ-нун студентилер отряды, «Твой бизнес», Кызыл хоорайның

Аныяктар департаментизиниң даргазы, ТШО-нун хоочуну Эртине Моңгуш олар шупту шуулганга чыылган аныяктарга ажыктыг чүүлдерни чугаалап берген. «Работа России» федералдыг организациязының 14 хардан өрү назылыг оолдар, уругларга тускай программа-биле акша ажилдап алып аргалар дугайында чугаалааны солун болган.

Шуулганың кол-ла сорулгазы – аныяктарның таныжып-билчип алыры, кады бир-ле чүүлдү кылыры, демнежири.

«Работа Россииге» келгеш, бир-ле чүүлге өөренип алып арга бар. Баш таарыкчызы, визажист, бульдозер башкарыкчызы дээш янзы-бүрү курстар бар. Өөредилге черлери-биле тускай керээлиг бис. Өөренир күзелдиглерниң өөредилгезиниң өрттөн төлөп бээр» – деп, Кызыл хоорайның чонну ажилга хаара тудар төвүнүн ажилдакчызы Айдысмаа Ондар чугаалады.

/ А. ОНДАР.
Буян ООРЖАКТЫҢ
тырттырган чуруу.

МАЛ КЫШТАГЛААШКЫНЫ

Агаар-бойдус берге-даа болза...

2023-2024 ЧЫЛДАРНЫҢ МАЛ КЫШТАГЛААШКЫНЫЧЕ ТЫВА НИИТИЗИ-БИЛЕ БАГАЙ ЭВЕС БЕЛЕТКЕЛДИГ КИРГЕН ДЕП БОЛУР.

Мал чеминиң курлавы-
рынга 276,9 муң тонна
сигенни белеткеп
ап шыдаан. Республиканың
мал чеминиң курлавырында
2008,0 тонна, кожууннарның
курлавырында 1 415,0 тонна
сиген бары Көдээ ажил-агый
яамызының медээлеринде
айыттыңан. Тываның бүгү
хевирлериниң көдээ ажил-
агыйларының кыштагларында
200 муң ажыг бода мал, 1 сая
ажыг шээр мал, 100 муң хире
чылгы мал, муң ажыг иви, 284
теве, 11 муң ажыг хаваннар
бар. Олар кыштаглаашкынче
күш-шыдалы багай эвес кир-
ген. Ниитизи-биле 3318 кодан-
нарда малды кыштагладып
турар. Оларның 1925-и хууда
мал ажил-агыйлык өг-бүле-
лерниң, 970-и тараачын-фер-
мер ажил-агыйларның, 224-ү
көдээ бүдүрүлгелерниң, 199-ү
көдээ бүдүрүлге коопера-
тивтериниң. Республиканың
көдээ ажил-агыйының ажык
медээлери-биле алырга, 3318
кыштагның 2 муң ажыг хирези
суг-биле хандырттыңан: 634
кыштагда кудуктар бар, 1 549
кыштаг доңмас кара-суглар
чоогунда.

Бо кыштың агаар-бойдузу
нарын, хар кылын дүжүп бо-
лурунун сезинчиг им-демдек-
тери ноябрь айда-ла көстүп
келген. Ноябрь айның бирги
чартында-ла республиканың
девискээринге элээн кылын
хар чагган. Чижээлээрге,
Мөңгүн-Тайга кожууннун
девискээринге чагган харның
кылыны 20 сантиметр хире
болган.

Кыштаглаашкынны орга-
низастыг эрттирер, нарын
байдалдарда чугула хемчег-
лерни шалыпкын ап чорудар
талазы-биле тускай штабты

база республиканың Көдээ
ажыл-агый яамызында тур-
гускан. Кыштаглаашкынның
кандыг чоруп турарының
дугайында медээлер бо
штабка кирер, берге бай-
далдар тургустунуп келир
болза, оларны ажып эртер
талазы-биле шиитпирлерни
бо штаб хүлээп алыр уjurлуг.
Көдээ ажил-агый яамызында
дүн-хүн чок ажылдаар "изиг
шугум" база бар. Мал-маган
кыштаглаашкыннга берге
байдалдар тыптып кээр бол-
за, 8 (39422)9-75-50 дугаарлык
телефон дамчыштыр харыл-
зажып болур.

Декабрь айда Тываның
кожууннарының чамды-
зынга хар 50-60 сантиметр
чедир кылыннадыр чаггаш,
малдың кыштаглаашкынны
элээн нарыыдаткан. Мал-
ды оदारладыры бергедээн,
деңгели кошкаан, мал-ма-
ганны кыштагларга тургузур
чемгерер апарганы-биле хол-
баштыр сиген аймаан мал че-
минге чарыгдары көвүдээн.
Көдээ ажил-агый яамызының
бо чылдың январь айда ажык
медээлери-биле алырга, 276,9
муң тонна сигенниң 79,9 муң
тонназын, ол ышкаш тараа ай-
маандан бүдүрген 7 муң тонна
мал чеминиң 5 муң тонназын
мал чемгереринге ажыглан.
Тес-Хем, Эрзин, Өвүр дээн ыш-
каш кожууннарның чамдык
мал ажил-агыйлары мал
чеминиң республика кур-
лавырындан дузаламчыны
алганнар. Өске-даа кожуун-
нарда мал чеми-биле байдал
бөдүүн эвес. Чижээлээрге,
Чөөн-Хемчик кожуун 20 муң
тонна сигенни мал чемин-
ге эрткен чайын белеткеп
алган. Амгы үеде ооң барык
чартыын мал чигген. Арткан

сиген февраль, март айларда
мал чеминге чедер, бир эвес
час соок боор болза, малга
немелде чем черле херек деп
мал ажылының специалисте-
ри санап турар.

Бо-ла кожуунда "Терең-Ке-
жиг" көдээ ажил-агый коо-
перативи эъткир уксааның
герофорд инектерин азырап
өстүрүп турар. Эрткен чайын
белеткеп алганы 100 дүргек
сигени бо кыжын чедишпес
хире апаарга, кооперативтиң
удуртукчузу Аян Ондар си-
генни немей садып алыр деп
шиитпирлээн.

Республиканың мал чеми-
ниң курлавырындан сигенни
алыры халас эвес дээрзин
ТР-ниң Чазааның Даргазының
оралакчызы Алик Моңгуш
сагындырган. Бир дүрүг си-
генниң өртээниң кырынга ону
кожууннарга сөөртүп чеди-
ринге үндүрген транспорт
чарыгдалдарын база дуглаар
апаар. Дузага берген мал
чеминиң өртээ, кожууннардан
чыгдынып келген акшаны
"долгандырып", мал чемин
садып ап, сиген-ширбиил-би-
ле хандырылганы ынчаар
боттандыра апаар деп дарга
чугаалаан.

Кыштың белең эвес агаар-
бойдустуг айлары февраль,
март айлары та кандыг бай-
далдыг болур. Кижиги "Бүдүү
билир бурган, бүргеп чаар
дээр" эвес, ону баш бурунгаар
догаштыраар болдунмас.
Келир час соок, хат-сырын-
ныг болуп, эң ылаңгыя анай,
хураган, бызаа дээш өске-даа
чаш мал сырынгылап аарып,
улуг мал арып-доруп болуру-
нун айыылы бар. Ынчангаш
кожа-хелбээ регионнардан
мал чемин баш бурунгаар
садып алырының арга-хорга-

Малдың баш

санын онча-

менди камгалап алыр

дизе, хоралыг халдавырлыг

аарыгларга удур тарыл-

га болгаш профилакти-

ка ажылдарын чорудары

чугула.

зын Көдээ ажил-агый яамызы
көрүп турар.

Хууда малдыг кижилер
болгаш мал ажил-агыйлык
бүдүрүлгелер боттары база
мал чемин курлавырлап алыр
талазы-биле хемчеглерни
ап чорудуп турарлар. Чижээ-
лээрге, Улуг-Хем кожуунда
"Ырлыг-Булак" кызыгаарлаан
харысалгалыг ниитилел
бодунун малынга немелде
чем кылдыр 19 тонна суланы,
4 тонна чарбаны Красноярск
крайда «Тагарское» хааглыг
акционерлиг ниитилелден
садып алган.

Кышкы үеде малдың
күш-шыдалы ону чүгле
чемгерери, ажаап-тежээ-
ринден эвес, а халдавырлыг
аарыглардан баш бурунгаар
камгалаарындан база дыка
хамааржыр. Россияның көдээ
ажыл-агый хайгааралының
Хакасия Республика, Тыва
Республика, Кемерово об-
ласть – Кузбасс талазы-биле
эргелелиниң медээлери-би-
ле алырга, Хакасия, Тыва
болгаш Красноярск крайның
девискээринде бода малдың
дерматит биле пастереллез
деп кеш аарыглары илерээн.
Бо аарыглардан эвээш эвес
мал өлүп хорап болур. Респу-
бликаның чамдык кожуунна-
рында ол аарыгларның барын
"Тыва ветеринарлыг лабо-
ратория" күрүнениң бюджет
албан чериниң шинчилелде-
ри бадыткаан. Малдың баш
санын онча-менди камгалап
алыр дизе, хоралыг халда-
вырлыг аарыгларга удур
тарылга болгаш профилак-
тика ажылдарын чорудары
чугула.

Январь айның баштайгы
чартында ТР-ниң Көдээ
ажыл-агый яамызының
болгаш кожууннарның көдээ
ажыл-агый эргелелдериниң
специалистери малчын кодан-
нарның хей кезиин кезээш,
ниитизи-биле малдың деңгели
багай эвес деп демдеглээн-
нер.

Тывада бар 200 муң ажыг
баш бода малды, 100 муң
ажыг чылгы малды, 1 сая
ажыг шээр малды, 13 муң
ажыг өске-даа чүзүн малды
онча-менди кыш ажырып алы-
ры берге херек.

/ Ш. МОҢГУШ.

Чурукту
интернеттен алган.

Тывада грипп болгаш ОРВИ аарыы эвээжээн

Эрткен неделяның беш
хонуунда, январь 22-ден
26-га чедир, ОРВИ база
грипптен аарыыр чорук
15,5 хуу эвээжээнин Тыва
Республиканың Росхерег-
лелхайгааралының ТР-де
эргелели дыңнаткан.

Илереттинген 1048
таварылгада 14 хар-
га чедир уруглардан
687 кижиги аарааны демдег-
леттинген. 77 аарыг кижиги,
ооң иштинде 14 харга
чедир 58 уругну эмнелгеде
чыттырган. Республиканың
кол санитар эмчизи
Людмила Салчак соок
үеде республиканың шко-
лаларын ырактан өөре-
динче шилчиткенинден
аарыг эвээжээн деп санап
турар.

А COVID-19-тан аарыы-
ры 60 хуу көвүдээнин ол
дыңнаткан. Январының
22-26 хүннеринде респу-
бликада чаа коронавиреус-
тан аараан 16 таварылга
бүрүткеттинген: 7 улуг
кижиги, 17 харга чедир 9 уруг.

Стационарлыг эмнээш-
кинде 5 аарыг кижиги бар,
оларның байдалы аар.
6 кижиги амбулаторлуг
эмнээшкинни ап турар.
COVID-19-тан аараан
кижилерге 50 орунну тус-
кайлаан, ол орун фондузу
амдыызында четчир.

Халдавырлыг тыныш
аарыгларындан аарыыр
чорукту эвээжедири-биле,
холдарны чуп, арыг-си-
лигни сагыырын санитар
эмчилер чагып турар.
Оон аңгыда, хей кижиги-
лер чыылган черлерге
масканы кедер, эртенги
"шүүрээшкинни" чорудуп,
аштап-арыглаашкынны
кылыр.

Аарыг кижилерни,
ылаңгыя бичии уругларны
коллективтерге кирирерин
болдурбас.

/ Тываның Чазааның
парлалга албаны.
Чурукту интернеттен
алган.

Бузурукчуларга мегелетпес дизе ...

Чурттаар оран-сава тудар чер садып алыры кандыг-даа кижиниң амыдыралына чугула черни ээлеп турар. Аңаа кичээнгейлиг болуру чугула. Чамдык садып алыыш-кынарның түңнели муңгаранчыг байдалга чедирип турар. Кезек багай сеткилдиг, хоптак хамаатылар чоннуң бүзүрээчел, биче сеткилдиг чоруун ажыглай бээр таварылгалар бар. Чер садып ап тургаш, оваарымчалыг болурун дугайында ТР-ниң чер болгаш өнчү-хөреңги харылзааларының сайыды Аян Допуй-оол чугаалаан.

хамаарылгалыг апарган. Ынчангаш билдиришкни кирип турар улустуң саны көвүдөп турар.

– Чурттаар оран-сава тудуп алыр черлер азы арендага алыр черлер дугайында чүнү чугаалап болур силер?

– Эрткен чылын 594 хамааты чер садып алган. «Гараж амнистиясы» тускай күрүне программасы-биле 194 хамааты чер алган. «Дача амнистиясы» программа-биле 56 хамааты чер документизин кылдырып алган.

Оон ыңай РФ-тиң чер болгаш өнчү-хөреңгиге хамаарыштыр хоойлузунда чамдык өскерлишкннерни кириген. Ында айытканы болза, 2015 чылдың март 1-ге чедир туттунган бажыңнарның чериниң документизин кылдырып ап болур. Эрткен чылын шак-ла ыңдыг билдиришкннер 145 хамаатыдан кирген.

– Чиигелделиг хамаатыларга хамаарыштыр кандыг ажылдар чоруттунган ирги?

– Шак ыңдыг хамаатыларга 227 чер бар. Эрткен чылын 98 черни берген бис. 2011 чылда учетке кирген хамаатыларга черлерни берип турар бис. Дыка хөй үе эрте берген болгаш, чамдык хамаатыларның телефонунуң дугаарлары болгаш чурттап турар чери өскерли берген. Дыңнадылганы айыткан адресче чорудуп турар бис. Чер оочурунда турар чоннуң кичээнгейинге дыңнадырым болза, яамыга келгеш, телефонунуң дугаарын, чурттап турар чериниң адресин чаартырын дыңнадып тур бис.

– Черниң документизин белеткээш, бээр үе кээрге, алыр кижичок болу бээр таварылгалар турар бе?

– Бир эвес чорудупкан дыңнадывыс биске дедир эглип келир болза, оочурда турар дараазында хамаатыларже дыңнадыгны чорудар апар бис. Дыңнадыг албайн барган хамаатының оочуру кайнаар-даа чылбас, ол хевээр турар.

– Чер садыглажырының үезинде үптекчи чоруктар илереп турары чажыт эвес. Шак ыңдыг чүүлдерни болдурбас дээш кандыг ажылдарны кылып чорудуп турар силер, Аян Алексеевич?

– Ийе, шак ыңдыг дүвүрчиг медээлер бар. Бузурукчуларга мегелеткен хамаатылар

яамыга кээп турган. Кирген билдиришкннерге специалистер харыыларны берип, чогуур ажылдарны чорудуп турар.

Меге документ-биле чер садыптар арын-нүүр чок бузурукчулар бар. Ынчангаш чер-даа, бажың-даа садып ап тургаш, оваарымчалыг болуру чугула. Меге документилик чер садып алгаш, чурттаар оран-сава азы гараж тудуп алган дижек, ооң соонда ону бодунуң өнчүзү деп бадыткаары берге херек. Ынчан шүүгү албан-чериниң киржилгези-биле шиитпирлээр апар. Бир эвес бадыткап шыдавайн баар болза, ук черден тудуп алган бажыңын азы гаражын чайладыр ужурга таваржыр. Бажың тудуп эгелээр бетинде черниң документиизин бодунуң адынче кылдырып алыры кончуг чугула. Бистиң яамы ай санында черлерге хамаарыштыр мониторингилерни кылып чорудуп турар. Социал четкиде чер садып турар бөлүктөргө киргеш, тодарадыр бис. Бодунуң өнчүзү эвес черниң документиизин оон кылдырып бээр мен дээш, садыптар садыгжыларны тодарадып, илередип турар бис. Чамдык хамаатылар документизи чок черге тудуун эгелей берген-даа боор. Чамдыктары кымдан садып алганын безин чажырыптар.

– Аян Алексеевич, бузурукчулар холунче кирбес дизе, чүнү канчаарыл?

– Чер садып алыр дээн кижичок шимчeves эт-хөреңгиниң чаңгыс аай күрүне реестриниң (ЕГРН) ушта бижилгезин интернет чет-

кизин таварыштыр боду көрүп болур. Госуслугиден азы Росреестриниң сайты; зын таварыштыр телевидин төлээш, чагыгны кириген соонда, ЕГРН-ниң ук черге хамаарыштыр ушта бижилгезин көрүп болур. Ында чер кымның хууда өнчүзү дээрзи көстүп турар.

– Ажылыңарга хамаарыштыр 2024 чылда чүнү планнап турар силер?

– 2015 чылдың март 1-ге чедир туттунган бажыңнарның чериниң документизин кылырын уламчылаар бис. Хамаатыларга сагындырып каар чүүлүм болза, 2015 чылдың март 1-ге чедир тудуп алган бажыңын шын деп бадыткаар дизе, коммуналдыг төлөвирлер, электри энергиязы төлөөн дугайында чектер, бир болза, тудугнуң техниктиг паспордун 2015 чылдың март 15-ке чедир алган дээн ышкаш бадыткаптар шынзылга бижикир херек. Үстүнде адааным шынзылгаларның кайы-бирээзи бар болза, чериниң документизин бодунуң адынче кылдырып ап болур эргелиг.

– Айыткан хуусаага чедир чериниң документизин кылдырып албаан хамаатыларны чүнү манап турарыл?

– Чурттаар оран-сава тудуп алган чериниң документизин чогуур үе-шаанда кылдырып албаан болза, хоойлу езугаар ук черни хостаар апар. Ынчангаш амдызында үе барда, чериниң документизи бодунуң адынче эвес болза, дарый кылдырып алырынче кыйгырып тур бис.

/ А. ОНДАР белеткээн.

| ПАССАЖИРЛЕР АРГЫШТЫРЫЛГАЗЫ |

Автобустар чок-ла чок...

Кызыл хоорайның чурттакчыларына, ылаңгыя хоорайның ужу-кыдыындан кээп турар чонга, эртен-не аай-дедир аргыжары нарын байдалда келген. А кажан сооп келирге, оон-даа бергедээр дээрзин пассажирлер демдегледип турар.

Ынчангаш олар чурум езугаар ажылын куусетпейн турар хууда пассажирлер аргыштырыкчыларынче хомудалдарны кирир уламчылавышаан. А олар боттарының ээлчээнде ажил шагының чурумун үревейн турарын чугаалап турарлар. Тываның Орук-транспорт яамызының ажилдакчылары тургустунуп келген берге айтырыгны шиитпирлээр-биле рейдиже үнүүшкүннерни кылганнар.

Эртен эрте "Серебрянка" санаторий-профилакторий чанында 3 болгаш 104 дугаарлыг маршруттарның төнчү доктаа-

мынга чаңгыс-даа автобус азы өскээр чугаалаарга, маршрутка келбээн. Пассажирлер аргыштырыкчылары чурум езугаар тургустунган шагын, шынап-ла, сагывайн турар болганнар.

"Шак мындыг сооктарда 3 болгаш 104 маршруттарын манаары денди берге. Такси өртээ хөлүн эрттир аар-дыр. Биске ам-даа автобустарны көвүдөдир болза эки. Эртен-не озалдаар-дыр бис. Пассажирлер аргыштырыкчылары ажылдаар шагын сагывайн турарлар" – деп, чурттакчы чон демдегледип турар.

Пассажирлер аргыштырылганың талазы-биле эңне нарын байдалды тургузуп турар маршруттарга 15а, 104, 105, 38 хамааржыр. Хынакчыларның чугаалап турары-биле алырга, артканнарында маршруттар хөйү-биле халдып турар. Сооктарда машиналар үрелир, чолаачылар аарый бээр-биле, ажылдап үнер

маршруттарның эвээжеп турар чылдагааны ол деп пассажирлер аргыштырыкчылары тайылбырлаан.

"Соок үеде маршрут таксилериниң үрелип турары-биле эвээжей бээр. Чижээлээрге, мен 6 шак 30-де ажылдап эгелей бээр мен. Бис канчаар-даа кызарывыска, чон демей-ле таарзынмас-тыр. Чеже-даа күштүг сооктар болуп турда, шыдаар-ла шаавыс-биле кызып турар бис" – деп, 15 дугаар маршруттуң бригадири Экер Чымба чугаалаан.

Рейсче үнер мурнунда чолаачыларның эртенги хыналдазын чорудар ажил-биле хынакчылар танышкан. Пассажирлер аргыштырылганың байдалдарын хандыр сайгарып көргөн.

"Мындыг рейд хемчеглерин Орук-транспорт яамызы үргүлчү чорудуп, маршруттарны, автобустарның барын, хомудалдарны, чолаачыларның документилен хынап,

автобустарның бар-чогун, аргыжылга кайы хире чоруп турарының дугайында протоколдарны тургузуп турар. Ооң соонда яамыга анализти кылгаш, чүге автобустар саадап турарының чылдагааннарын тодараткаш, чогуур хемчеглерни ап турар. Сеткилинден ажилдавайн турар аргыштырыкчыларга хамаарыштыр алыр хемчеглерни байдал бүрүзүн көрүп тургаш, профилактиктик чугаалажыышкынны чорудар азы керээни күш чок болду-

рар" – деп, Орук-транспорт яамызының хөй-ниити чөвүлениң даргазы Сергей Белоусов демдеглээн.

Аргыштырыкчыларның дилээ-биле Малчын кудумчузунуң оруунга септелге ажылдарын чорутканын орук специалистери демдеглээн. Асфальтыны чаткаш, орук демдектерин салган-даа болза, автобустар чок-ла чок. Ук айтырыг хыналдада артпышаан.

/ Чыжыргана СААЯ.

Шаңнал бодунуң ЭЭЗИН ТЫПКАН

Буян-Бадырғы Буянович Буянды Мөңгүн-Тайга ко-жуунуң Мугур-Аксы суму-зунуң 1 дугаар ортумак шко-лазын 2021 чылда дооскаш, шериг албан-хүлээлгезин Кемерово хоорайга эрт-тирген. Албан-хүлээлгезин эрттирип тургаш, пулемёт-чик-адыгжы мергежилди ол шиңгээдип алган.

Шериг албан-хүлээл-гези дооступ, чана-рынга чедир санныг хонуктар арткан турда, тускай шериг операциязын чуртка чарлаптарга, керээ чарып алгаш, шериг албан-хүлээлге-зин уламчылаар деп Буянды шиитпирлээн.

Буян-Бадырғының эң-не баштайгы тулчуушкуну Украинаның Харьков облазының Балаклея хоорайның чоо-гунга, ТШО эгелээнден бээр үш дугаар хонуунда болган. Шериг албан-хүлээлгезин эрттирип тургаш, шиңгээдип алган арга-мергежи аныак солдатка кончуг ажыктыг болган. Тулчуушкун үезинде пулеметчик Буянды снайпер оду-биле дайынчы эштерин дуглап, элээн каш дайынчы узуткаан. Түңнелинде, кончуг шыырак белеткелдиг украин солдаттарның камгалалынга быжыглаттынып турар черин ол-ла хүн эжелеп апканнар.

Ооң соонда Буян-Бадыр-гы Изюм хоорайга болган тулчуушкуннарга өскелерден ылгалып, эрес-дидим чоруун чаңгыс эвес удаа көргүскеш, күрүне шаңналын алган.

2022 чылдың март 26-да эрес-дидим пулеметчик аажок күштүг артиллерийжи боолаашкынга таварышкан.

Медерелин ышкыныпкан Буян-Бадырғыны дайынчы эштери тылга эккелген. Санкт-Петербург хоорайга шериг госпиталының эм-чилери Буян-Бадырғыга бажы кемдеп, берттинген деп диагнозу салган. Эмчи комиссиязы аныак дайынчы-ның кадыкшылын шинчип, өөренип көргөш, улаштыр ше-ригге албан-хүлээлге күүсет-пес дугайында шиитпирни үндүргөн.

2022 чылдың апрель айда Буян-Бадырғы чанып келген. Өг-бүлелиг, чаңгыс кыстыг.

РФ-тиң Президентизиниң 2022 чылдың май 3-те үндүр-ген Чарлыы-биле күрүнени маадырлыгы-биле камгала-аны дээш рядовой Буян-Ба-

дыргы Буянды Суворов аттыг дайынчы медаль-биле шаңнаткан.

Күрүне шаңналы дыка үр үениң дургузунда бодунуң маадырын тыппайн, чы-дып-чыдып, 2023 чылдың декабрь 30-де тып чедип келген. Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр кожууннарның шериг комиссары Ролан Маадыр Мөңгүн-Тайга кожуунуң төп культура одаанга дайынчы-ның дөргүл-төрели, чаңгыс чер чурттугларының мурнунга, байырлыг байдалга тывыскаан.

/ **ТР-ниң шериг комиссариадының медээзи-биле А. ОНДАР белеткээн.**
Чуруктуу маадырның архивинден алган.

Дериг-херекселдерни дамчыткан

Январь 30-де "Ада-чурттуң камгалакчылары" күрүне фондузунга ээлчеглиг дуза чедирилгезин дамчыткан. Аңаа бо удаада республиканың Казначейство албан чериниң, В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрының коллективтери болгаш өөредилге адырының профэвилели киришкен.

Тывада Казначейство албан чери дайынчылар-га 10 дугаар ачы-дузаны чедирип турар. Ниитизи-биле бүдүн чартык сая рубльга ква-дрокоптерни, 2 тепловизор хараалын, дайзынга эскер-тинмес кылдыр кедип алыр кышкы хептерни саткан. 4 радиостанцияны, пулемёттуң даажын чидирер 3 херек-селди, 3 пламегасительди чагыдыпкан, февраль 9-та келирге, база чорудар дээш манап турар. "Ук дериг-херек-селдерни дайынчыларның чагаан херекселдериниң даңзызындан көрүп тургаш саткан бис" – деп, республиканың Казначейство албан чериниң удуртукчузу Солаңгы Саая чугаалаан.

Тываның башкылары база сагыш амыр олурбаан дээрзин ТР-де өөредилге адырының профэвилелиниң даргазы Надежда Охемчик демдеглээн. ТШО эгезинден тура аъш-

чем, эм-таң, идик-хеп аймаан дузалап турганнар. Эрткен чылдың октябрь айда өөре-дилге адырының профэви-лелиниң бүгү республикада кежигүннери 400 муң акшаны чыггаш, 2 квадрокоптерни, 2 рацияны саткан. 2023 чылда ниитизи-биле 150 муң рубльга ачы-дузаны чедирген.

В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры көргүскен шиилеринден кирген ак-ша-хөреңгиниң каш хуузуң база ТШО киржикчилеринге дуза чедирери-биле чыггаш, дронга удур ажыглаар дериг-херек-селди чорудуп турарлар. Ооң мурнунда дронну база чо-рутканнар.

"Чаңгыс чуртта чурттап чо-руур болганывыста, сорулгавыс база чаңгыс болур ужурлуг. Би-стин оолдарывыс ында дайыл-дажып турар болганда, оларга дузалажыр ужурлуг хүлээлге-вис-тир" – деп, В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры-ның кол режиссёру Леонид Каң-оол чугаалаан.

Ол техниктиг дериг-херек-селдерни ТШО-да киржип турар дайынчы чаңгыс чер чурттугларывысче Шагаа байырлалын уткуштур белет-кээн гуманитарлыг дуза-биле кады чорудар.

/ **Чыжыргана СААЯ.**
Буян Ооржактын тырттырган чуруу.

| ЧААГАЙЖЫДЫЛГА |

Өг-бүле чылында чаагайжыткан паркка чон хөй чыглыр

РФ-тиң Президентизи Вла-димир Путинниң 2023 чыл-дың ноябрь 22-де ат сал-ган Чарлыы-биле 2024 чылды Россияда Өг-бүле чылы кылдыр чарлаан.

Кандыг-даа ниитилел-диң кол өзээ өг-бүле болганда, үнүп келген чылды ынчаар чарлааны ханы уткалыг дээрзин шупту билип турар. Кажан хөй омак-сөөктүг чурттуң төөгүзүн кадагааты чурттар өштүү-биле өскерти-рин кызып, ооң маадырлыг эрткен оруун балаар сорулга-лыг хөдөлишкиннерни чору-дуп турда, бүгү чоннуң демниг чоруу чугула. Ол ышкаш келир үениң салгалынга мөзү-шынар болгаш патриотчу кижизи-

дилгени чорударынга быжыг өг-бүлелерниң ролю улуг дээр-зи маргыш чок.

Күрүнениң талазындан өг-бүле айтырынычче улуг кичээнгейни кезээде салып турган, ам-даа күштелдирер сорулга-биле чер-черлерде хөй хемчеглер болуп турар. Оларның бирээзи, Россия-ның хөй-хөй хоорайларында Өг-бүле парктарын тургузуп, чаартып кылып турар. Тыва база оон чыдып калбаан. 2020 чылда Кызылга Өг-бүле пары-гын кылган. Ону "Таарымчалыг хоорай хүрээленин хевирлээр" федералдыг төлөвилел-биле кылганын сагындырары, артык эвес.

Чарлаттыг чылда Кызыл хоорайның девискээринде

"Өг-бүле парыгынга" хөй солун хемчеглер болгулаар дээрзин-ге чигзиниг чок. Бо парктың онзагайы, ында бүгү чүүлдерни уруг-дарыы-биле кады келген ада-иелерге дыштанырынга таарымчалыг болзун дээш кылган. Оон аңгыда, республиканың үлеерлиг өг-бүлелери-ниң чуруун, кыска медээзин аскаан Хүндүлел самбыразын тургускан. Ооң байырлыг ажы-дыышкынын Өг-бүле болгаш шынчы чоруктуң хүнүнде кылганы база онзагай.

Бо хүнде Кызылда Өг-бүле парыгы улуг-биче чурттакчы-ларның агаарлап, дыштаныр ынак чери апарган. Чайын-даа, кыжын-даа оон улус үзүлбес. Ылаңгыя агаарлап келген аны-яктарга, келир үезинде өг-бүле тутарда, шыңгыы харысал-галыг болурунга шак ыңдыг

парк черле салдарлыг дээрзи чигзиниг чок.

Чурттуң Президентизи Владимир Путинниң эгелекчи саналы-биле аңгы-аңгы угланыышкыннарлыг нацио-нал төлөвилелдерни каш чыл улай боттандырып турарын

көрүп турар бис. Ол төлөви-лелдерниң кол утказы, чоннуң амыдырал-чуртталгазының шынарын экижидери, оларның чурттап турар девискээрин чаагайжыдарынче көрдүнгө-нин канчап эки дивес боор. Тулган эки төлөвилелдер-дир. Ам-даа чуртувус хөгжүп, сайзы-разын-на!

/ **Бистиң корр.**
Чуруктуу интернеттен алган.

Эки талаже чаартылгалар уламчылаар

ТР-ниң тудуг сайыдының оралакчызы Орлан Машпалдыр "Тува 24" телеканалдың дорт эфиринге «Чурттаар оран-сава болгаш хоорай хүрээлени» национал төлевилелдин Тывада боттанылганы чаңгыс эвес чыл уламчылап турар. Республиканың аңгы-аңгы булуңнарында улуг хемчээлдиг элээн хөй девискээрлери, хөй-ниитиниң дыштанылга черлерин чаартып кылган. Ам-даа уламчылап турар төлевилел-биле кандыг чаа ажилдарны регионга боттандыраарының дугайында чугаалашкан.

– Бо национал төлевилелче 5 аңгы программа кирип турар: «Стимул» программа-биле объектилер тудуу, «Чигелделиг ипотека», «Арысуг», «Таарымчалыг хоорай хүрээлени хевирлээри», аварийлиг чуртталга фондусундан өскээр көжүрери, чуртталга бажыңнарының ажыглалче дужаалдазы, чурттакчылыг черлериниң чаагайжыдылганын, коммунал болгаш социал инфраструктураның чаартылганы кирип турар – деп, оралакчы сайыт чугаазын эгелээн.

ЭГЕЛЕКЧИ САНАЛ КЫМДАН ҮНГЕН?

Бо төлевилелди Россияга боттандыраар эгелекчи саналды Президентивис Владимир Путин 2017 чылдан тура кирирге, «Таарымчалыг хоорай хүрээлени хевирлээри» программаның боттанылганы 2018 чылдан тура эгелей берген. Ооң кол сорулганы тус черниң девискээрин чаагайжыдары болгаш хөй кижиге чыгырдыштыр чурттакчы чоннуң киржилгезин хаара тудуп турар. Ынчалдыр чурттакчыларга боттарының холу-биле долгандыр турар

хүрээлени чаартып, таарымчалыг хевир кирип алыр арганы берип турар.

Бо төлевилелди боттандыраарында көрдүнгөн федералдыг акшаландырышкын 99 хуу болза, республикадан 1 хуу болгаш тус черниң хоорай, кожуун, суурларының чагыргалары база немей бюджеттен дашкаар акшаландырышкынны кириштирип турар.

БОТТАНДЫРАР ТӨЛӨВИЛЛӨЛДИ КЫМ ШИЛИР?

Үстүнде айыткан төлевилелдин «Таарымчалыг хоорай хүрээлени хевирлээри» программаның өзүгээр кандыг девискээрлери шилип, чаартыры кирип турар дээр, ниити бадылаашкынга хөй үн алган төлевилелдер кирер. Бадылаашкынче кириер мурнунда, тус черниң чурттакчы чону боттары негелде өзүгээр төлевилелдин эскизин кылгаш, чагырга черинче кириер. Бүгү чаа аайы-биле мөөрейни эрткен, тиелеки болган, хөй үн алган девискээр төлевилелче кирер.

Маңаа демдеглексенчиг чүүл, шак ыңдыг бадылаашкынга Россияның өске регионнарында деңнээр,

бистиң республиканың чурттакчылары идепкейжи талазы-биле ийги чери элээн. 2030 чылга чедир уламчылаар бо төлевилелге ам-даа идепкейлиг киржирин чурттакчылардан дилээр дир мен. Дүрүм өскерилбээн, шак-ла ыңдыг бадылаашкын дүрүмү-биле шилиттинген девискээрлери чаартып кылыр ажил уламчылаар. Бо чылын эрткен бадылаашкынга тиелекчи болган төлевилелдерни келир чылын кылып эгелээр. Боттарының-на чурттап турар девискээрлерин чаартып хевирлээринге ажыктыг болуп турар бадылаашкыннарга чурттакчыларның идепкейи чугула.

«Таарымчалыг хоорай хүрээлени хевирлээри» программа-биле бо хүнге чедир бистиң регионга 145 төлевилелди боттандырган, аңаа немей 2 төлевилел Бүгү-Россия чергелиг мөөрейге тиелекчи болган. Оларның аразында эң-не улуг хемчээлдиг төлевилелдерге «Эмчилер аллеясы», «Дөгээ» деп төлевилелдерни адап болур. Сөөлгүзүңге хамаарыштыр алыр болза, бүдүн комплекстиг ажил чуртунган. Эгезинде Дөгээниң эдээнде девискээрни чаагай-

житкан, оон чоорту дагның кырында девискээрге келген улуска дыштанып, хоорайны даг кырында харап көөрүңге эптиг олурар сандайлар дээш өске-даа чүүлдер кылдынганын Дөгээ кырында үнгөн чурттакчылар билер.

ТӨЛӨВИЛЛӨЛДИҢ ХУУСААЗЫ

Бо төлевилелдерни боттандыраарында көрдүнгөн хуусаазында хамаарыштыр чугаалаар болза, Владимир Путин эгелекчи саналды кирип турда, ук төлевилелдин боттанылганын 2024 чылга чедир көрүп турган. Чоокта чаа В. Путин 2030 чылга чедир узаткан. Бүгү Россия, ооң иштинде бистиң республика база чаартынып хоорай хүрээлени чараштыр хевирлээр апарганы дыка эки. Ынчангаш хоорай, суурларның чурттакчылары боттарының чурттап турар черинге кандыг чараш девискээрлери кылып алыксап турарыл, аңаа таарышкан төлевилелдерин ажилдап кылгаш, бадылаашкынга дарый кириштиреринче кыйгыраар-дыр мен.

БО ЧЫЛЫН БОТТАНДЫРАР ТӨЛӨВИЛЛӨЛДӨР

Эрткен чылын чоруткан бадылаашкынның түңнели-биле бо чылын ук программа өзүгээр хөй-ниитиниң 1000 девискээрин чаартып, чаагайжыдары көрдүнгөн. Бистиң республикага боттандыраар төлевилелдерге федералдыг акшаландырышкын-биле 102 сая рубльди аңгылаан. Ооң хуваалдазын 30 төлевилелге тус-тузунда чоруткан бис. Чижээ, Ак-Довурак (Ак тоолчургу чугаа) биле Чадаана («Тос кожуун төвү» төлевилел) хоорайларның ийи төлевилелинге 144 сая рубль көрдүнгөн.

Кажан Тамбов хоорайга бо талазы-биле мөөрейге кирип турувуста, РФ-тиң Чазааның Даргазы Михаил Мишустин бичии хемчээлдиг хоорайларның чурттакчыларының саны 200 муң чедип турар болза, ук мөөрейге кирип болур деп дыңнаткан. Ол медээни ынчан залга олурган мөөрей кирижикчилери шупту улуг өөрүшкү-биле хүлээп алган. Биске база өөрүнчүг чүүл чүл дээр, бистиң найысылалывыс Кызыл база кирип болур аргалыг апарган.

Эгезинде «Бичии хемчээлдиг хоорай хүрээлени хевирлээри» мөөрей үш чадага эртип турган: 20 муңга чедир, 25-тен 50 муңга чедир, 50-ден 100 муң чурттакчылыг хоорайлар кирип эргелиг турган. Ам бо чылын Кызыл хоорай база кирип эргелиг

Таарымчалыг
хоорай хүрээлени
хевирлээри»
программа-биле бо
хүнге чедир бистиң
регионга

145

төлевилелди
боттандырган

апарганы өөрүнчүг болбастың аргазы чок. Бо талазы-биле Кызылдың Национал дыштанылга парыгын чаагайжыдар төлевилелди көрүп турар бис. Ында чүү кирип турар дээр, пристань болгаш ол чарыкче кежер агаар көвүрүү (канатная дорога) дээш өске-даа. Ам ону боттандыраарында чедир баштай бадылаашкынга киржир, ынчан республиканың бүгү чону деткип, үнүн бээр болза, бо төлевилел тиелеп, ынчан бо бүгүн боттандыраарга тургустунар.

Амдыызында эрткен чылын бадылаашкынга тиилээн төлевилелдерниң боттанылганы бо чылын чылыг үеден эгелей бээр. А келир чылын боттандыраар төлевилелдерниң бадылаашкыны бо чылдың март айдан эгелээр.

«ЭҢ ДЭЭРЕ ЧААГАЙЖЫТТЫНГАН ХООРАЙ»

Бо мөөрей база 2018 чылдан тура эгелээн. Бистиң регион каш удаа киришкеш, эртип шыдаваан бис. Оон Туранга «Тывага көжүп келген баштайгы орус чоннуң парыгы» деп төлевилел тиелекчи болган. Ийи дугаар төлевилелди эрткен чылын боттандырган. Ол болза Шагаан-Арыг хоорайда «Көшкүн чоннуң парыгы» деп төлевилел. Бо талазы-биле келир чылын 30 девискээрни чаагайжыдып, чаартыры көрдүнүп турар. Бо чылдың февраль 1-ге чедир 2025 чылда суур, кожуун чергелиг боттандыраар ужурлуг төлевилелдерниң план-хемчеглерин дужаан турарын бистиң кырывыста удуртулгавыс шыңгыы кичээнгейде хынап көрүп турар. Төлевилелдерниң эскизтерин, утка-шынары болгаш боттанылганын көрдүнгөн акша чарыгалын эмин эрттир улгаттырбазынче база кичээнгейни угландырган. Ынчангаш мурнувуста ажил хөй.

В. Путинниң эгелекчи саналы-биле боттанып турар бүгү национал төлевилелдерниң кол утказы – чоннуң амыдырал-чуртталганын экижидеринче көрдүнгөни каттап база сагындыраары артык эвес.

/ Сорунза МОНГУШ.

Өг-бүле – база бир күрүне

Ажылчын сургакчы-лаашкын үезинде Кызыл кожуунуң Шамбалыг суур-да чурттап чоруур Саид, Олесья Чүлдүктерниң өг-бүлезинге аалдап четтивис. Аажок хүндүлээчел, салым-чаяанның өг-бүле болду.

“ОЖУК ДАЖЫ”

Өөнүң ээзи Саид Чүлдүк анаа эвес онзагай өг-бүлеге төрүттүнген. Иеден төрээ-ле 4 алышкының 3-ү Шолбан, Сылдыс, Саид Чүлдүктер чажындан тура ыры-хөгжүмге салым-чаяанның Тываның база бир билдингир кижилери болганнар. Саидтиң бодундан улуг акылары ийис оолдар дээрзин ол чугаалады.

Ачазы Михаил Иванович Чүлдүк Култура бажынынга директорлап, киномеханик-теп, сцена кырынга ырлап-шоорлап, клоун болуп бараалгап чораанын Саид Чүлдүк сактыр: “Амгы үеде “Саян” ансамбли, ынчан “Чечек” ансамбли турда-ла, аңаа ажылдап чораан. Миннип кээримге-ле, бызаанчылаан олурар, сцена кырында чоруп турарын сактыр мен. Ынчанга-ла боор, бызаанчының аялгасы кулактарымда амдыгаа чедир чаңгыланып арткан. Бис 3 алышкының ыры-хөгжүмге, хөгжүм херекселдеринге со-нуургалывыс ынчаар тывылган деп бодаар мен”.

Чүлдүк алышкылар чон-га аян тудар ажил-агыйжы базымнарын “Тыва” ансамблинден эгелзэн. Ооң соонда “Эртинелиг Тыва”, “Ожук дажы” дээш-ле чоруп кааннар. Өг-бүлезиниң “Ожук дажы” деп ансамблин тургусканы база онзагай. Аңаа кады төрзүн 3 алышкы ажылдап чораан. Амгы үеде амыдыралының аайы-биле тус-тузунда ажылдап чоруур-даа болза, салым-чаяанын черле салбайн чоруурлар.

ЫНАК АЖЫЛЫНДАН ЭГЕЛЗЭН

Саид Чүлдүк ыры-хөгжүмден аңгыда, чазаныр, дааранырынга база сундулуг. “Тыва эт-херексел, хөгжүм херекселдери, аът дериг-херекселдери чазап, даарап кылыры баштай анаа хостуг үемде сонургалым турган. Оон чоорту чоннуң үнелели-биле аътка дериг-херексел кылыр чагыглар чоорту көвүдөп эгелзэн. Чамдыкта чагыглар мырыңай көвүдей бээр, четтикпестей-даа бээр мен. Эки чүвези өөм ишти база ажи-төлүм меңээ дузалажып турарлар. Оолдарымны, уругларымны база бичиизинден-не кылып, тудуп чоруур ажил-ижимге өөредип алган мен. Олар боттары база сонургалдыг болганнар боор, чаңгыс тайылбырлап бээримге, дораан сактып алырлар” – деп, Саид Чүлдүк чугаалаан.

ЧҮЛДҮКТЕРНИҢ ЭЭЛЧЕГЛИГ КҮРҮНЕЗИ

Өөнүң ишти Олесья-биле бичиизинден тура кожа-хел-

бээ кожалар болуп чурттап чорааш, кады-ла ойнап өзүп келгеннер. Кажан олар амы-дырал тудуп чурттай бергеш, 2 оол, 2 кыстыг болуп сорулгазын четкеш, ажи-төлүн база өгбелеринден дамчып келген онзагай салым-чаяанын уламчылап, төрзүн чуртунуң төлөптиг кижилери болзун дээш, кижизидип чоруурлар. Олесья Чүлдүк Кызылдың башкы колледжин дооскаш, эртем-билииниң аайы-биле Шамбалыгның уруглар садын-да кижизидикчи башкы болуп 15 чыл дургузунда ажылдап чоруур.

Салым-чаяанның өг-бүлениң ажи-төлүнүң аттары безин онзагай. Улуг уруу Ай-Чүрзэна Кызылдың уран чүүл колледжин дооскаш, өг-бүле туткаш, Эрзин кожуунуң култура одаанда игил башкылап чоруур. Чажында чүрек дүрзүлүг кызыл меңи ооң адын чайгаар-ла чугаалап турган. Бодунуң ук-төөгүзүндө Саттар уттун-дурбазын, салгап, дамчып артсын дээш, Саид Чүлдүк ийи дугаар оолун Сат-оол

деп адап алган. Ол база-ла ачазының салым-чаяанын уламчылап, Кызылдың уран чүүл колледжиниң 4-кү курузунда өөренип турар. Школа-чы чылдарында башкызынга тураскаадып адап алганы 3-кү кызы Сурияа ачазының шевер холдарын дөзөп, даараныкчы болуру-биле Томскуда өөренип чоруур. Хеймер огу Сайын-Кайгал 7-ги класстың өөреникчизи. Келир үеде база ада-иезиниң, акы-угбазының соон изеп, хөгжүмчү болур күзелдиг.

ИГИЛГЕ ҮДЕТКЕН ӨПЕЙ ЫРЫ

Саид, Олесья Чүлдүктерниң ажи-төлүнүң ыры-хөгжүмге сундулуг болганының чылдагаанын ачазының үлүг-хуузу дээрзин өгнүң ишти чугаалаан: “Уругларым кайызы-даа чаш турда ачазы кавайга чайгавышаан, игилге ойнавышаан, өпей ырын ырлап бээр турган. Кайызы-даа кылаштай бергеш-ле, ырлап, самнап эгелзэн”.

Ажи-төлдү төлөптиг кижилер кылдыр өстүрер дизе, ажит-чажыт чок чугаалажыр, эжи болур дээрзин Чүлдүктерниң өг-бүлези дем-деглзэн: “Ажи-төлдүң чанынга олуруп алгаш, үргүлч чагып-сургаар. Кежээниң-не ажилдан, өөредилгеден келгеш, столга чөмнөнип олургаш, бөгүн кым чүнү кылганын, кандыг чедишкinnerлиг, каш демдек алганын чугаалажыр бис”.

ШАҢНАЛ-МАКТАЛДАРЫ ДӨР СЫҢМАС

Саид Чүлдүк кады төрзүн акылары болгаш оларның өг-бүлелери-биле 2004 чылда “Өг-бүлениң алаңтозу” деп өг-бүлелер мөөрейинге киришкеш, дээди шаңналды алганнар. Дараазында 2008 чылда ол-ла мөөрейге кириши-биле салым-чаяанның төрөл аймака Саид Чүлдүктүң бодунуң өг-бүлези немежи келген. Ынчан олар 1-ги чергениң лауреады болганнар. Ол мөөрейге киришкениниң дугайында 2008 чылда “Шын” солунга үнген “Өгбелерден өпояларга чедир” деп материалы барын ам-даа сактып,

шыгжап алган чоруурлар.

“Ук мөөрейлерге чаңгыс эвес удаа кирип тургаш, ырлап, самнап, ада-өгбелерден дамчып келген чаңчылдарывысты көргүзүп турган бис. Өөм ээзи даараныр кижилер болгаш, алгы-кештен кылган чүүлдерин база көргүскен” – деп, Олесья Чүлдүк чугаалаан.

2013 чылда Саид Чүлдүк Тываның 8 кижилер составтыг делегациясы-биле даштыкка “Чидип бар чыдар үн” деп фестивалга киришкеш, “Алдын холдуг шевер” деп шаңналга төлөптиг болган. Аңаа ол ырлап, сыгыртып, хөөмөйлээринден аңгыда, тыва эзерни чазаарын, чулар-чүгенни баглаарын шуптузун көргүскен. “Тывадан элзэн хей салым-чаяанның кижилер ажилдарын чорударга, аразындан 8 кижини шилип алган. Мен база оларның аразынче кире бергеним ол. Фестивальдың эрттирикчилери-даа, аалчылары-даа каш аңгы угланышкыныг кижил бо дижи, магадап турдулар. Бо шаңналды база бир онзагай деп санаар мен” – деп, Саид Чүлдүк демдеглзэн.

Саид, Олесья Чүлдүктерниң өг-бүлези кожуун, республика чергелиг мөөрейлерден чыда калбайн, доктаамал кирип, чедишкinnerлиг болуп чоруурун, шкаф долдур шаңнал бижиктери, медальдары бадыткап турар. Ажи-төлүн ада-иезиниң изин изеп, салым-чаяанын салбайн, уламчылап, салгалдан салгалче дамчыдып чоруур кижилер кылдыр кижизидип өстүрүп турарлар.

“2024 чылды Өг-бүле чылы кылдыр чарлааны кончуг онзагай. Өг-бүле – кижиниң база бир күрүнези. Өг-бүлезинге ынакшылды, бот-боттарын хүндүлөжирин ажи-төлге чажындан тура чаңчыктырып, ада-ие боттарының чижээ-биле көргүзүп чорааш, кижизидер болза, ынчан ажи-төл төлөптиг кижилер болур. Олардан база үлегерлиг өг-бүлелер төрүттүнөр. Ынчанга-ла өг-бүле бүрүзү ынчаар сайзыраар болза, ынчан күрүне база хөгжүүр” – деп, Чүлдүктерниң өг-бүлези дем-деглзэн.

/ Чыжыргана СААЯ.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруктары.

Шагаа ёзулалдары

(М.Б. Кенин-Лопсан, И.У. Самбу, Ч.М. Чүлдүмнүн
ажылдарына даянган)

Шагаа – шаг-үениң солчууш-
кунун, эргилдезин демдег-
лээн тыва чоннуң бурунгу,
эң бедик сүзүглелдиг ба-
йырлалы.

Шагаа – кижиге бой-
дус-биле кезээде
хин тудуш сы-
рый харылзаалыг дээрзин
көргүзүп, эрткен болгаш
келир үени тудуштуруп, эки-
бактың демиселин октаргай
деңгелинде илереткен фило-
софчу угаазылаалдыг байыр-
лал.

Шагаада чоннуң бурунгу
культуразы, үе-дүптен са-
гып, хумагалап чоруур ёзу-
чаңчылдары катап эглип,
чоннуң хей-аьды, чоргааралы
көдүрлүр. Шагаа ёзулалда-
ры – бүгү-ле чаагай

чүүлдерни оштап күзээн саң
салыр ёзулал-даа, чалама
азар, чажыг, чалбарыг кылыр-
даа, амырлажыг-чолукшулга-
даа ёзулалдары – шупту ханы
ужур-уткалыг болур.

**Хамык белеткел ажи-
лын чеди хонук бурунгаар
эглээр:**

– оттулар ыяжын белет-
кээр;

– чонга сөңнээр аьш-
чегин белеткээр (башкы
соокта хырбачаны үүжелеп
алган турар);

– аал-коданын, өгнүң
(бажыңның) ишти-даштын
арыглап-аштаар;

– Шагаада кедер нацио-
нал идик-хевин даарап,
белеткээр;

– Шагаа хүнүнде өг бүрүзү
улулг улуска база уруг-дарыгга
бээр аьш-чегин тус черниң
аяны-биле белеткеп алыр:
далган-тараа, боова-боорзак,
чодураалыг чөпкөк, манчы-
хуужуур, чигир-чимис...;

– Биче назылыг-даа, улулг
назылыг-даа улус Шагаа
хүнүнде бээр белектерин баш
бурунгаар белеткеп алыр;
Эң-не кол чүүлдер:

– Сагыш-сеткилин арыг-
лаар сүзүглел ажылын чору-
дар;

– Хүрээлерге барып тей-
лээр, өгже лама башкыларны
чалап, номнал номчудуп,
эки чүгүн, чыл дургузунда
кичээнир чүүлдерин айтырып
алыр.

**Шагааны байырлаар
хүннерниң чуруму:**

Бүдүү хүн – аьттанып бар
чыдар эрги чылдың эң сөөлгү
айының сөөлгү хүнү болур. Ол
хүнден эгелеп чула кыпсыр,
өгнүң одун өжүрбес, отче ак
чем бажы каар. Баш бурун-
гаар бир тоолчу кижиге чалап
алгаш, эрги чыл аьттанып
турда, хондур тоолдадыр. Оон
ужуру болза, оран ээзи тоол
дыңнааш, кончуг амыраар
дижир.

«Бүдүү чарар» деп
ёзулалды эрттирер: төрөл-
аймактың эң хүндүткелдиг,
улулг назылыг кижизиниң өөнгө
кадаан, белек-селээн, аьш-
чегин тудуп алгаш, чолукшуп
чедер.

Бүдүүнүн дүнезинде уду-
вас (он үш хар чедир уруг-да-
рыг удуп болур), даңны атсы
тоолчунуң тоолун дыңнап,
кажыктап, шыдыраалап, даа-
лылап, чечен-мерген улустуң
чугаазын, үлегер сөстөрүн
эдерип, тывызыктап олура
хонар.

Даң адарга, **Шагааның
бир чаазында** хайындырган
шайның үстүн ава кижиге тос-
хууңга куткаш, тос-карак-биле
баштай одунче, өгнүң ханала-
рынче, оон соонда дүндүкче
чалбарып чашкылааш,
дашкаар үнер. Ол-ла шайын
тос дээрже, тос чүкче чалба-
рып чашкылааш, өгнүң хүнгээр
долгандыр чажып чалбарып.
Өгнүң эр ээзи өгнүң чиге мур-
нунга хардан бедигээш кылып
алгаш, саңны калбак дашка
кыпсып, чалбарып йөрээл
салып, дээрже, черге, хүнге
чүдүп тейлээр.

Оон соонда улулг назылыг
эр кижиге азы шыырак хам
кижиге эжен саңын аалдың
чиге мурнунда тей кырынга
кывыскаш, Шагаага бараал-
гаткан алгыжын алганыр бол-
гаш алгыш-йөрээлин салыр.
Чон долгандыр туруп алгаш,
йөрээл сөстү дыңнаар.

Чыл бажы келди,
Чылан бажы түледи.
Артыш саңым кывыстым,
Ак судум чаштым.
Бажы бедик Таңдыларым!
Багай чүве ырап чорзун!
Экти бедик Таңдыларым!
Эки чүве бээр келзин!
Хак дээр думаа-ханаа
турбазын!

Хай-халаптыг
чоткан-шуурган келбезин!
Арбай-тараа сава
сыңмас болзун!
Ажы-төл сылданмас болзун!

Шайын чажып, артыштыг
саңын салып, йөрээл сал-
ган соонда, **харга арыгла-
ныр ужурлуг**. Улулг-биче кижиге
арыг харга аңдаштанып,
эрги хирни кактап кааптар.

Оон соонда чолукшулга
ёзулалы эгелээр. Чаңчыл
болган кыска чуруму мындыг:
биче назылыг кижиге холдарын
улулг кижиге ийи адыжы ажык
кылдыр сунгаш:

– Шагаа амыр-ла бе? –
деп, бажын согаш кыннып,
мөгөөр.

– Шагаа амыргын-дыр.
Амыр-ла! – дигеш, улулг на-
зылыг кижиге холдарын биче
назылыг кижиниң холдарының
шенээнге чедир шондур
салыр. Биче назылыг кижиге
улулг кижиниң шенектерин
тудуң, хүндүткелин, детким-
чезин илередир. Оон ыңай
ийи кижиниң аразына чугаа
болур:

– Шагаа-найыр чаагай-ла
болуп тур бе?
– Чаагай-ла болуп тур.
Силерниинде чаагай-ла бе?
– Чаагай-ла болуп тур.
Кыштан хүр-ле болдуңар бе?
– Хүр-ле болду ийин. Ыт-
куш сол-ла-дыр бе?
– Сол-ла-дыр...

Шагааның бир чаазында
дуган-хүрээге чүдүп, лама
башкыларга кадактыг, бе-
лектиг бараалгап, оларның
чагыг-сүмезин дыңнап,
чылдың дургузунда чүден
кичээнирин айтырып, арыг-
лал ёзулалдарын кылыры
эргежок чугула.

Шагаа хүннеринде өглер
кезий шайлажыр. Өг бүрүзү
ак шайын кудуп, деспи, тавак
долу белеткеп алган аьш-
чегин салыр. Бир аалдың
шыырак оглу өске бир
аалдың шыырак оглу-биле
мөөрейлежип чем чиир бол-
гулаар.

Шагаа хүннеринде арага
ижип болбас. Эрте-бурунгу
өгбелеривис араганы аза
суксуну деп билип чораан,
ынчангаш Шагаа найырында
арага ижери шуут хоруглуг
турган.

**Шагаа хүннеринде бот-
боттарына кылыктанып,
аас былаажып, адааргажып,
каржы-хажгай сөстөр эдип,
оор-сук, чээли кылып, мал-
маган тынын үзүп болбас.**
Эрги чылда эптежи ап
чадап турган кандыг-даа
эш-өөрү бар болза, эп-
харылзааны тудуп алыры
чугула.

Хей чон чыылган черге
мөөрейлиг оюннар эрт-
тирер: ча адарына, баг
кагарына, хендирбе сый
шанчарына, тевектээринге,
муңурту теверинге дээр оон-
даа өске.

**Шагааның ийи чаазын-
да** база-ла эртенги үезинде
чула кыпсып, өргүүдел өргүп,
база-ла дуган-хүрээ баар. Оон
агаарлап, ырлап-шоорлап,
өске-даа бодунуң сонуграл-
дарын кылып, өскелерге хора
чедирбейн, өөрүп-хөглээр.

Шагааның үш чаазын-

да база-ла мурнуку ийи хүнде
дег ёзулалдарны кылып, лама
башкыларга хей-аьт номун
номчудар. Ол ёзулалдарны
кылып, лама башкыларга ном
номчудуп, оларның чагыг-
сүмезин сагып чоруур болза,
бүдүн чыл дургузунда үүле-
херээ бүдүнгүр болур.

Ынчангаш, үнүп келген
чаа (ак) чылды кижиге бүрүзү
ак чолдуг, ак оштуг байырлап
уткуур, бүгү-ле чүве менди-
чаагай болуп, ак чүве кара
чүвени базар, тиилээр бол-
зун деп күзээр. Ол чаагай
күзел бүтсүн дээр, Шагааның
саңына ак сүт (шай) чажар,
ак чаламаларны баглаар,
ак сүттен үнген саржаг,
чөпкөкти салыр, артыш-шаа-
накты кыпсыр, арыг ак харга
аңдаштанып арыглары, улулг
улуска ак кадак сунуп, чолук-
шуур.

Кел чыдар Чаа чылды
уткуур чырык ёзулал – Ша-
гаа-биле сеткил-сагыштың
дээржизинден, угаан-чүректин
ханызындан төрүттүнген
эң-не чылыг-чымчак байыр
сөстөрүн чонунга чедирер:

Частың башкы херелдерин
чалай аарак,
Чаларап кээр кызылсымаар
мечи чылы
Ава ышкаш энерелдиг
эргеледип,
Аас-кежиин Силерлерге
сөңнээр болзун!
Өг-бүлөңерни, өргээңерни
чырыткылыг
Өөрүшкү өшпес от бооп
чылдып чорзун!
Төлдеричер, төрөл-аймак
чонуңар-даа
Дөгөрезид бедик чаагай
чолдуг болзун!
Хей-аьдыңар сүлдө-күжү
кезээде-ле
Херелдендир, чайынналдыр
чалбыышталзын!
Чүткүп чоруур үзел-бодал,
сорулгаңар
Чүү-даа чүвээ торлуш
дивейн, бүдүп чорзун!

/ Л.С. МИЖИТ,
чогаал шинчилекчизи,
ТГШИ-ниң эртем
секретары, ф.э.к.

| ЭММА ЦАЛЛАГОВА – 75 ХАР |

“...дедир кый деп эккеп алыр...”

Тыва хуулгазын сорунзалыг деп чугаалажырында уjur-ла бар. Тывага келгеш, өске чер-чурттуг чеже кижилер ооң ол хуулгазынынга алзып, маңаа чурттап артып кагбаан дээрл! Ындыг кижилерниң, Тываны чуртугуна бергеннерниң бирээзи республикага башкыдаа, шүлүкчү-даа ат-сураа билдингир Эмма Борисовна Цаллагова.

бижип, Соңгу Осетияның солуннарынга болгаш «Мах дуг» (Мой край) чечен чогаал альманагына парладып турган. Ынчангаш ооң шүлүкчү ады Осетияга билдингир апарган.

Башкы ажылын осетин уруг Бай-Тайга кожуунуң Кызыл-Даг школазынга, чонар-даш чазаар ус-шеверлер чуртунга эгелээни ооң чогаадыкчы салым-чаяанынга салдарлыг болган, чаа аянны кириген чадавас. Чүге дээрже шүлүк-даа чогаадырының, чонар-даштан янзы-бүрү дүрзү-хевирлер-даа чазаарының алыс дөзү чаңгыс – чогаадыкчы сеткил-хөөн. Тывага аныяк шүлүкчүнүң чогаадыкчы салым-чаяаны улам-на чечектелген.

Тыва чечен чогаалды Эмма Цаллагова аажок со-нуургап чораан. Монгуш

Өлчей-оол, Екатерина Танова, Зоя Намзырай, Антон Үержаа, Сайлыкмаа Комбу, Мария Күжүгет дээш өске-даа тыва шүлүкчүлерниң шүлүктерин орус дылче очулдурган. Оларның шүлүктери Эмма Цаллагованың очулгазынга орус дылга бир янзы хөөннерлиг апарганын тыва поэзияның шинчилекчилери демдеглээннер.

Эмма Борисовнаның назы-хары элээн улгады бергенде бижээн шүлүктеринге тыва черни чуртугуна бергени дыка тодазы-биле көстүп, Тыва-биле чарлып шыдавазының дугайында хөөннер шүлүктеринге аажок илдең апарган. 1998 чылда чырыкче үнген «Мелодия для летящей птицы» (Ужуп чоруур куштуң аялгазы) деп шүлүктер номунда «Прощание с Енисеем» (Улуг-Хем-биле чарлыышкын), «Письмо в Туву» (Тыва-же чагаа), «Прощание с Бай-Тайгой» (Бай-Тайга-биле чарлыышкын) деп шүлүктеринде ол хөөн улам чидигленген. Бо шүлүктерниң шүптүзүндө авторнуң төрөөн чери Кавказче чаныксаанының, Тыва-биле чарлып шыдавазының муңгак хөөнү бар. «О Тува» деп шүлүкүндө ол мынчаар илереттинген.

О Тува! – ты как песня,
в которой есть радость
и мощь.
Абаканской дорогой

уйти от тебя я пыталась.
Но в попытках я знала:
ты, сердце,
меня призовешь, –
призывало... – и снова
Я в эти края
возвращалась.

Так и ты
не забудешь меня.
Если снова тоска
уведет меня к родине,
к милым вершинам
Кавказа,
все равно не поверю,
что жизнь, что любовь,
что судьба
не сведут нас с тобою
для радостной
встречи ни разу.

Сенден ырап чоруй
баарын
Чеже катап оралдаштым.
Шенеп дескен санымда-ла
билир турдум:
Сеткил-чүрээм дедир
кый деп эккеп алыр.
Кыйгырага, шак бо черже
Кылайтыптар чалгын-
чүглүг чаныган мен.

Аажок күштүг сарын мени
Хайыралыг
Кавказ сыннар
баштарыңче
Аппаар болза, бодуң база
мени утпа.

Амыдырал,
Ынакшыл-даа,
Салым-чол-даа
Сени, мени

Сагыш өөртүр ужуралга
Чаңгыс-даа бол,
уткуштурбайн баарыңга
Канчап черле

бүзүрээр мен.

(Тываның улустуң
чогаалчызы Николай
Кууларның очулгазы).

Бо шүлүктүң сюжеди ол-ла олчаан бүткен ыш-каш. Эмма Борисовна 70 хар юбилейин Тываның күрүне университединиң студентилери болгаш башкылары, эш-өөрү-биле 2019 чылдың январь 31-де байырлы-биле демдегледип эрттирген соонда, Кавказче чоруй барза-даа, чурттугунган чери Тывага чанып келгеш, 2020 чылдың январьда, Рождество байырлалының бүдүүзүндө чырык өртемчейден чарлып чоруткан. Ынчалза-даа ооң чогаадыкчы салым-чаяаны, шүлүктери, очулгалары тыва чечен чогаалдың база бир үнелиг кезии болуп артып калган.

Кайгамчыктыг осетин-тыва-орус шүлүкчү Эмма Цаллагованың бижээни Аажок күштүг сарын мени Хайыралыг Кавказ сыннар баштарыңче Аппаар болза, бодуң база мени утпа дээн ышкаш одуругларлыг шүлүктерин номчаан санында-ла, ооң-биле ужурашканы-выс, ону утпаанывыс боор.

/ Шаңгыр-оол СУВАҢ,
Тываның улустуң
чогаалчызы.

| КУЛЬТУРА |

Тываны алдаржыткан салым-чаяанныглар

Январь 26-да Улусчу чогаадылга бажыңыңга республиканың эң-не тергийн чогаадыкчы коллективтеринге ТР-ниң Культура яамызының шаңналын тывыскан.

“Тываны алдаржыткан салым-чаяанныглар” деп түңнел концертке боттарының уран чогаадыкчы чедишкиннери-биле шыл-гарап үнген, үлегерлиг коллективтер база катап чонга уран талантызын бараалгаткан.

Аңаа Тываның культу-ра сайыды Виктор Чигжит чыылганнарга байыр чедирип сөс алгаш, 2023 чылдың түңнелдерин үндүрүп тура, республиканың чогаадыкчы коллективтери делегей чергелиг, бүгү-российжи, регионнар аразының фестивальдарына, мөөрейлеринге Тываны төлээлөп киришкеш, 30 ажыг шаңналды чаалап алганы улуг чедишкин дээрзин демдеглээн.

Бо хүнде республикада Улустуң болгаш Үлегерлиг 34 коллектив бар РФ-тиң улусчу чогаадылганың алдарлыг коллективи аттыг 4 коллектив

бар. Бистиң республикада улусчу уран чогаадылга шак мынчаар сайзырап турары өөрүнчүг – деп, культура сайыды демдеглээн.

Ол хүн болган хемчеге Россияның Культура яамызының мурнундан “РФ-тиң улусчу чогаадылганың алдарлыг коллективи” бедик атты Эрзин кожуунун “Эзир-Уя” улусчу аас чогаал ансамблинге тывыскан.

ТР-ниң Культура яамызының “Үлегерлиг чогаадыкчы коллектив” деп шаңналынга Кызылдың А. Шатин аттыг хореография школазының уругларның “Алаң-тос” классиктиг баледи, Ак-Довурактың “Бадма” мода болгаш костюм театры болгаш уругларның уран чүүл школазының “Сайдаяк” уругларның хореография ансамбли төлөптүг болган.

ТР-ниң Культура яамызының шаңналы болгаш өөрүп четтиришкин бижин Чөөн-Хемчиктиң Теве-Хаяда “Тос-Долаан” театр коллективиниң киржикчизи, ийи дакпыр республика чергелиг шүлүк мөөрейлериниң тиилекчизи Айдаш Сааяга тывыскан.

ТР-ниң Культура яамызының шаңналынга: “Онзагай” хореография ан-

самбли (Ак-Довурак хоорай), “Хербис” танцы коллективи (Кызыл кожуун), “Аржаан” хореография ансамбли (Би-Хемниң Аржаан суур), “Бадма” мода болгаш костюм театры (Ак-Довурак хоорай), “Дембилдей” аас чогаалының ансамбли (Улуг-Хем кожуун), Орус улустуң национал хөгжүм херекселиниң ансамбли (Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксында уругларның уран чүүл школазы), “Раздолье” орус улустуң ыры ансамбли (Кызылдың Орус культура төвү), «Эдельвейс» үлегерлиг чогаадыкчы коллектив (Чеди-Хөлдүн Хову-Аксында уругларның уран чүүл школазы), «Чинчилиг» мода театры (Эрзин кожуун), «Баян-Дугай» мода болгаш костюм театры (Чөөн-Хемчик кожуун), «Он-Кум» мода болгаш костюм театры (Улуг-Хем кожуун), «Аян тудал» ВИА (Кызыл кожуун), Чалыы көрүкчүнүң театры (Кызыл хоорай), “Эзир-Уя” аас чогаал ансамбли (Эрзин кожуун) төлөптүг болган.

/ Бистиң корр.

Медээ болгаш чуруктарны ТР-ниң Культура яамызының сайтындан алган.

Ак-көк дээрлиг азий диптиң төвү болган хостуг, делгем Тыва-ыста салым-чаяанныг башкылар хей. Оларның аразында бөдүүн сеткилдиг, ажылынга бердинген, быжыг тура-сорукуг дагдыныкчы башкы Анжелика Өнер-ооловна Серен-оолду хамаарыштырып болур.

Хүндүлүг башкывыс хей чылдарның дургузунда өскөн-төрзөн Бай-Хаак суурунда үрө-түннелдиг ажилдап чоруур.

Таңды кожууннун Бай-Хаак сумузуун уран чүүл школазы бурунгаар көрүштүг,

даады-ла чаа арга-хевир-биле ажилдавышаан, салым-чаяанныг ажы-төлдүн сагыш-сеткилин чүглендирип, сонуургалдарын делгемчидер сорулгалыг.

Дагдыныкчы башкывыс уругларны танцы-самның чажыттарынга өөредип чоруур. Бичии чаштар, элээди оолдар, кыстар башкызының айыткан шагында озал чок, улуг сонуургал-биле кээп турарлар.

2003 чылда Анжелика Өнер-ооловна уругларның уран чүүл школазынга «Дамы-рак» танцы-сам бөлүүн тургускан. 2019 чылда «Үлегерлиг

Дагдыныкчы башкывыс

ансамбль» деп атка төлептиг болган. Ол дээрге-ле башкының ажылының үрө-түннели. Амгы үеде «Дамы-рак» бөлүү чаңгыс тиилел-геге доктааваан. Кожууннун иштинде улуг-даа, бичии-даа байырлалдарга танцы-сам бөлүү улус-чонну өөртүп, кайгадап чоруурлар.

Анжелика Өнер-ооловна – ада-иезинин дун кызы. Биче чажындан кырган-авазы, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Норжуң Балчырооловна Кыргыстың кижиге

зидилгезинден ындыг болган бе, ол кылган ажылын эчизинге чедирер, бодунга негелдези улуг, кадыг-бергеге торулбас кижилерниң бирээзи.

Сураглыг башкывыс салым-чаяанныг аныяк салгалдарны чүгле танцы-самга эвес, а төрзөн чуртунга ынакшылды, тыва дылды үнелээрин, эп-найыралдыг, демниг, патриотчу болурун кижизидип турар.

Салым-чаяанныг башкывыс Анжелика Өнер-ооловна 1990 чылда Эрес

Сарыг-оолович биле кады өг-бүле туткаш, 3 оол, 1 кысты кижизидип өстүргөн. Хей чылдар дургузунда ак сеткилдиг ажылы дээш хей шаңнал-макталдарның база «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» деп бедик аттың эдилекчизи болганынга кады ажилдап чоруур башкылары өөрүп, чоргаарланып чоруур бис.

/ Таңды кожууннун Бай-Хаактың уран чүүл школазының коллективи.

| АДА-ӨГБЕВИС ТӨӨГҮЗҮ |

Кожайның уруу

Кандыг-даа кижиге ада-иезин сактып, оларның ачы-буянын бодап чоруур.

Мээң авам Бай-Тал сумунун Биче-Шуй ынчаар чурттап чораан Салчак Уртунай биле Саая Ман-зырыкчы деп кожай улустун оол, кыс ийис уругларының бирээзи болуп төрүттүнгөн. Авамның ады Салчак Борааш, ооң-биле ийис төрүттүнгөн даайымның ады Салчак Кара-оол. Мээң ол кырган ада-иемниң ийистеринден улуг уруу Баку.

Авамның авазы Уртунай кырган-авамның дугайында чогаалчы Борис Чюдюк 2000 чылда үнгөн «Башкы» журналга «Бистиң черге, Биче-Шуйга муң кара хойлуг Уртунай дээр кырган-ава чурттап чораан. Ооң хою Суглуг-Тейиниң суун кадыр ишкеш, малгаш кырлап туруптар. Ынчангаш эвээш хой, өшкүлүг чон малын баштай суггарып алыр дээш, дыка-ла кызыдар чүве» деп бижээн.

Авамыс ачам-биле өг-бүле туткаш, Хемчик-Бажынче чурттап чоруй барганнар. Авамның ийис эки Салчак Кара-оол Мөңгүн-Тайгага чурттай берген. Авамның

ада-иезинин чанынга уруу Баку, өөнүн ишти Чылбак-оол-биле артып калганнар. Ачам чок апарган соонда, авам он ажы-төлүн шуптузун багай эвес өстүрүп, кижизидип чораан.

Кажан араттар колхозка кирип, сууржуң амыдырал-че шилчип турда, «Сталин» колхозка кирип алгаш, кадыг-берге ажилдарны кылып, амыр эвес чуртталганы шыдажып эрткен кижиге. Авамыстың ажы-төлүнүн улуглары амыдырал-чуртталгазын тудуп чоруй барганнар. Элээдилери болгаш бичии-лери Дол-Сюрюн, Володя, Валя, Хеймер-оол база мен Бай-Тал школазынче өөренип кирген бис. Өөрениривис-даа, корум-чурумывус-даа багай эвес. Авамыстың бистен негелдези шыырак кижиге.

Боду үжүк-бижик билбес-даа болза, бистиң онаалга кылып, кандыг өөренип турарымысты айтырып турар. Өг ажилдарын кижиге бүрүзүнге хуваап каар. Авамыс кайы хамаанчок кончуттуна бербес, оглум, уруум деп эп-чөп-биле чугаалажыр. Кажан эш-өөрүвүс-биле маргыжып, аас-дыл кылыпкан болзувусса, ооң канчаар болганын, кымның

буруулуун билип алыр, бисти камгалап, өске улус-биле сөглөжип турбас. Кымның мегелеп, кымның шын чугаалап турарын авам шуут эндевес кижиге. Кажан эш-өөрүвүс-биле маргыжып, аас-дыл кылыпкан болзувусса, ооң канчаар болганын, кымның буруулуун билип алгаш, чүгле ынчан чөвүн чугаалажыр. Бисти үен-даян өске улуска черле басындырбас. Ындыг боорга, авамдан чамдык улус сестир чүве. Бир катап улуг оолдар мээң коньки, клюшам былаап алган. Авамга чугаалаарымга, мени эдертип алгаш чорупкан. Оолдар авамны көрүп кааш, коньки, клюшамны октапкаш, дезипкеннер.

Бичии класстарга өөренип турумда, бажым дүгүн авам кыргыыр. Хой дүгү кыргыыр улуг хачы-биле бажым дүгүн шокарартыр кыргып каар. Школага келиримге, оолдар, «Шокар баштыг, торлаа оъттаан» деп шолалап-ла эгелээр. Чамдыктары кижиниң бажынче согупкаш, дезиптериде бар.

Авамыс кандыг-даа ажилдан чалданмас кижиге. Чазын арык, буга аштаар, чайын колхозтуң сиген-ширбилин белеткежир, күзүн шаң эжип, тараа кургадыр дээш кандыг ажилды кылбаан дээр. Колдуунда тудуг бригадазынга ажилдап чораан. Өске херэ-жен эш-өөрү-биле кады «кирбиш-сарайга» тууйбу кылып, чаа туттунган бажыңнарны

малгаштаар, чугайлаар дээш кылбас-ла ажылы чок.

Колхоз хемге дээрбе тудуптарга, ооң таңнылынга колхоз даргазы авамны томуйлапкан. Дээрбениң даргазы Машпалдыр үргүлчү боозун ап алгаш келир, дээрбе чоогунда хөөлбектерге чыгылы бээр өдүрөктерни ол боолап эккээр. Авам куш быдаа-зы кылып, улусту чемгерер. Хемчиктин Үстүү-Кара-Шанчыг баарында улуг эремениң кадыргылары дээрбе адаанга чыгылы боор чораан. Кажан дээрбениң суун дуглаптарга, оларны хол-биле тудуп алыр турган бис. Авам балык мүнү хайындырарында дыка-ла мергежээн кижиге. Балык мүнүнче мандаңнап каан далганны чажыптарга, чаагайын чүү дээр ону! Авам дээрбе таңныылдап турда, амыдырал багай эвес чораан. Далган, тараа үзүктел чок. Оон аңгыда, чеди-сес хире дагааларымыс, үжен шаа өшкүвүс база бар.

Авамыс дээрбеге ажилдай бергеш, дыштыг хире апарган кижиге. Чүге дээрге кара куш-биле кылыр ажилдар чок. Дээрбе чоогунда арыгда кургаг ыяш хей. Бис ону эңдере чыып каар бис. Чаңгыс-ла четпес чүве – өөвүстүн школадан ыраа. Ол аразы беш километр хире. Хемчикти көвүрүгүлөп кежер болгаш, ырай бергени ол. Күзүн суу сыыгай бээрге, хемни сүзүп кежи турган бис. Сугнун соогу шуут

чилигге чыккыладыр дээр бээр. Авамыс ону билип кааш, бисти аарый бербезин дээр, суг сүзерин хоруп, бисти көвүрүгге чедир үдээр турган. Дээрбеге ийи-үш чыл хире ажилдаарга, авамга колхоз чаа бажың бээрге, суурже көже берген бис.

Авамыстың ажы-төлү ажил-агыйжы, эртем-билигиге болган бис. Чижээлээрге, улуг угбам Стай алдарлыг башкы, акым Доржу – тараажы, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаты чораан. Долюя почтачылап, Дыртык поварлап ажилдап турган.

Авам чеден алды харга чедир чурттаан, ол үениң байдалы-биле улуг назы-хар. Ындыг-даа болза хомудан-чыг болбазының аргазы чок. Авамның кады төрээнери улуг назынын боор улус. Улуг угбазы Баку чүс хар ажыр чурттаан, тыва теледамчы-дылгага көргүскен чүве.

Авамыстың бис дээр уйгу дыш чок үндүрүп чораан күжү халас барбаан-на боор деп бодап чоруур мен. Бо чырык өртемчей кырында ава кижиге чедер чылыг, чымчак сеткилдиг кижиге тывылбас. Бир эвес эки эскерип көөр болзувусса, кымның-даа авазында бир-ле эки, чараш бүдүш, омур-хевир бар болдур ийин, аңаа чоргаарланыр ужурлуг бис.

/ Виктор ДАНДАР, күш-ажылдың хоочуну.

Комбинация науки и
искусства помощи
людям

- IV-терапия (умные капельницы)
- Амбулаторные приемы врачей
- Лабораторные исследования
- Гирудотерапия
- Хиджама
- УЗИ
- Иглоукалывание
- Физиотерапия
- Массаж

12+

Адрес: ул. Дружбы 151,
напротив ТЦ АЛМА

Тел. для записи:
8 (977) 367-88-88
8 (923) 549-14-49

РЕКЛАМА. ООО "БИОС", ОГРН: 1191719001210,
ЛИЦЕНЗИЯ: ЛО41-01347-17/00958612. ИМЕЮТСЯ
ПРОТИВОПОКАЗАНИЯ. НЕОБХОДИМА
КОНСУЛЬТАЦИЯ СПЕЦИАЛИСТА

РЕКЛАМА 12+

ИП БЕРСЕНЕВА М. Н. ИНН 170400012581 ОГРН 316171900059860

МИР АККУМУЛЯТОРОВ

НИЗКИЕ ЦЕНЫ

ОБСЛУЖИВАНИЕ АКБ

ДИАГНОСТИКА АКБ

ПРИЕМ 6/У ДОРОГО

Реклама

12+

г. Кызыл, ул. Депутатская, 2/3 (район Аян-Чорук)
тел.: 8-906-999-9907, 8-963-250-0096

АЛДЫН, МӨҢҮН САДЫП АЛЫР МЕН.
ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРНЫ
ДҮРГЕНИ-БИЛЕ СЕПТЕП КЫЛЫП ТУРАР.
МӨҢҮН ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРЖЕ
35% ЧИИГЕЛДЕЛИГ.
ЮВЕЛИРЛИГ САЛОН
"ЗОЛОТАЯ ЦЕПЬ"

АДРЕЗИ:
КОЧЕТОВ КУДУМЧУЗУ, 49
2 ДУГААР КАҢТ.
8-923-338-9188

ИП Шлак Е.А. ОГРНИП 317171900013031

РЕКЛАМА 12+

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района «Тере-Хольский кожуун» Республики Тыва поступило заявление от гр. Российской Федерации Данаа Хулер-оола Хеймер-ооловича о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 20 лет из категории земель – земли населенных пунктов, с видом разрешенного использования – для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тере-Хольский район, с. Кунгуртук, ул. Заречная, д. 33/3, общей площадью 1500 кв. м., с кадастровым номером 17:19:0101006:363.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Тере-Хольский район, с. Кунгуртук, ул. Молодежная, д.1/1 с понедельника по среду с 9:00 часов до 13:00 часов администрация Тере-Хольского района.

Утерянный диплом о среднем образовании серии Б № 459210, выданное 1998 году училищем олимпийского резерва на имя Кечилека Омака Сергеевича, считать недействительным.

Төлевилел ёзугаар
баштайгы үнүүшкүн

ТР-нің Культура
яамызының "Культурлуг
десант" деп профессионал
культураны чон аразына
нептередир сорулгалыг
төлевилели эгелей берген.

Январь 25-те Кызыл
кожуунун Ээрбек
суурунга ТР-нің
Культура яамызының бо
чылын боттандырып эгелээн
чаа төлевилели ёзугаар Тыва
үндезин культура төвүнүн
специалистери тыва чоннун
үндезин культуразынаг турас-
кааткан программасы-биле
аалдап четкен.

Эгезинде кожуунун чы-
гыргазы болгаш культура ал-
бан черлеринин удуртукчула-
ры, ажилдакчылары болгаш
башкыларына методиктиг
семинарны эрттирген. Аңаа
Коңгар-оол Ондар аттыг Тыва

үндезин культура төвүнүн
директору Игорь Көшкендей,
оралакчызы Меңги Ондар
төптүн кылып чорудуп турар
солун төлевилелдеринин
болгаш кылып чорудуп
турар ажылының кол
угланышкыннарының
дугайында таныштырган.
Төптүн өөредилге-методиктиг
килдизинин начальниги А.В.
Хорбаа Шагаа дугайында
болгаш өске-даа тыва чоннун
ёзу-чаңчылдарының дуга-
йында тайылбырны кылган.
Тыва улустун аас чогаалының
жанрларының дугайында
тодаргай тайылбырны Ш.В.
Чолдак-оол кылган.

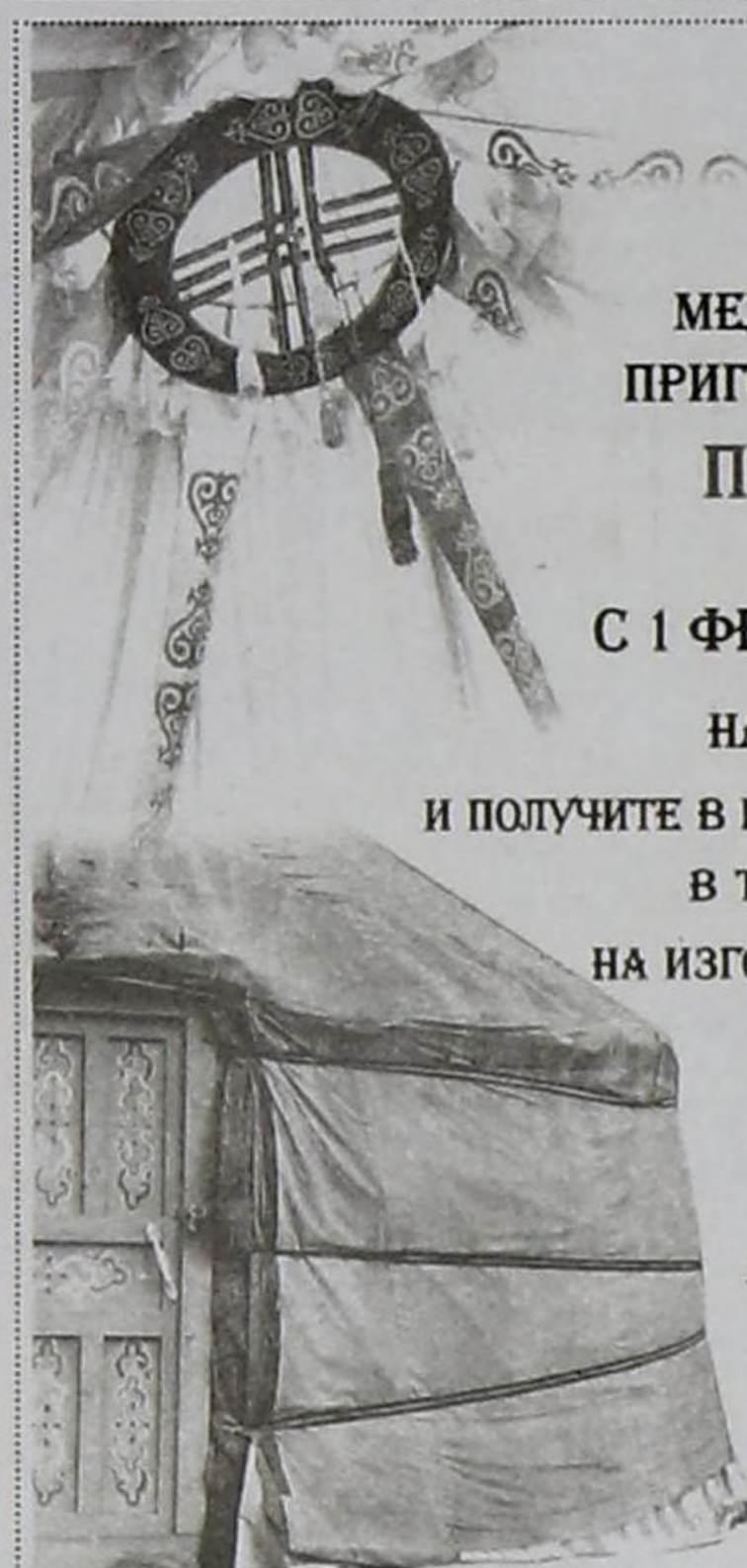
Ужуражылганың ийги
кезээнде Тыва үндезин куль-
тура төвүнүн специалистери
Ш.А. Ондар биле Э.В. Дамдын
тыва чоннун национал оюн-
нары кажык, буга-шыдыраа,

тыва ча адарына маргылдаа
эрттирген.

Оон аңгыда, чонар-даш
чонарына көргүзүг кичээл-
дерге мастер О.В. Сат чонар-
даштан үнүп келген чылдың
сүлдеси – улуну канчаар
чонарын эгезинден төнчүзүнге
чедир кылып көргүскен.

"Культурлуг десант"
төлевилел ёзугаар бир
дугаар үнүүшкүнүн Тыва
үндезин культура төвүнүн
специалистери байырлыг
концерт-биле дооскан. Аңаа
хейге билдингир "Тыва"
ансамбли чыылганнарга аян
туткан. Көрүкчүлер-даа, ар-
тистер-даа омак-хөглүг тарап
чанган.

/ Бистиң корр.
Медээни болгаш чурук-
тарны ТР-нің Культура
яамызының сайтызындан
алган.

ТМГ
ТЫВАМЕДИАГРУПП

реклама

МЕДИАХОЛДИНГ «ТЫВАМЕДИАГРУПП»
ПРИГОТОВИЛ ДЛЯ СВОИХ ПОДПИСЧИКОВ
ПОДАРКИ К ШАГАА-2024!

ОФОРМЛЯЙТЕ ПОДПИСКУ
С 1 ФЕВРАЛЯ ПО 30 МАРТА 2024 ГОДА
НА ПЕЧАТНОЕ ИЗДАНИЕ - «ШЫН»

И ПОЛУЧИТЕ В ПОДАРОК СКИДКИ НА МУЗЫКАЛЬНОЕ ПОЗДРАВЛЕНИЕ
В ТЕЛЕПЕРЕДАЧЕ "ОТ ВСЕЙ ДУШИ!" 50%,

НА ИЗГОТОВЛЕНИЕ СУВЕНИРНОЙ ПРОДУКЦИИ 50%,
БЕСПЛАТНУЮ РАСПЕЧАТКУ 20 ЛТ.
ФОТОГРАФИЙ ФОРМАТОМ ДО А4.

Акция действует с 1 февраля по 30 марта 2024 года

Подробности акции уточняйте по адресу:

г.Кызыл, ул. Красноармейская, д.100, каб. 309
8-923-267-07-49

ГАУ РТ «ИД» «Тыва-медиагрупп» ОГРН 1191719000395

РЕКЛАМА

12+

Утерянное свидетельство о профессии водителя серии №17 М 1351054, выданное от
13.11.2018 г. АТША РО ДОСААФ России по Республике Тыва на имя Севека Сайына Валерье-
вича, считать недействительным.

«Арыг агаар» төлевилелди боттандырар кады ажылдажылга дугуржулгазынга атты салган

Январь 26-да, Экология хүнүндө, ВДНХ-га «Россия» делегей делгелгезинин үезинде Россияның Бойдус яамызы биле Тываның Чазааның Кызыл хоорайга «Арыг агаар» федералдыг төлевилел боттанышкыны биле кады ажылдаарының дугайында дугуржулгага атты салган.

РФ-тин бойдус курлавырлары болгаш экология сайыдының бирги оралакчызы Константин Цыганов база ТР-ниң бойдус сайыдының бирги оралакчызы – экология болгаш бойдус ажылгалының

департамент начальниги Григорий Ондар олар документиге атты салганнар.

2020 чылдың көргүзүлгелеринге деңнээрге, 2030 чылда агаарның хирленишкенин ийи катап эвээжедир – «Арыг агаар» төлевилелдин кол сорулгазы. Төлевилелдин негелделерин күүседир дээш, 2023 чылда Кызылдың ЧЭТ-инин чылыг четкизинге 6 объектини кошкан: «Тываавтотдор», «Тардан голд», «Техсервис» база административтиг оран-савалар. А 2024 чылда төпчүткен чылыг хандырылгасынга ам-даа 6 объек-

тини кожар: «Арбын» садыг бажыңы, 10 дугаар школа, карак эмнелгези, өрт-камгала кезээ, Президентинин кадет училищези база «Сүбедей» спорт комплекси.

Дараазында чылдарда Кызылда 15, Каа-Хем суурда 2 объектини техниктиг база инвестиция аргаларын база чылыг четкизинге чоогун көрүп тургаш, кожары планнаттыг.

Тываның арга-арыг ажыл-агый база бойдус ажылгалының сайыдының оралакчызы Григорий Ондарның чугаазы биле алырга, дугуржулгага ат салыш-

кыны шупту деңнелде эрге-чагырга органнының база үлетпүр компаниялары, бүдүрүкчү бүдүрүлгелеринин аразында кады ажылдажылганы элээн экижидер.

Долгандыр хүрээлелге хамаатыларның харысалгалыг хамаарылгазын хевирлээрлик ВДНХ-да эртип турар культура-өөредилгиг программаны угландырган. Регионалдыг арга-арыг болгаш бойдус ажылгалының яамызы Москва хоорайда Тываның бүрүн эргелиг төлээ чери биле кады, ВДНХ-ның чурагайлыг стендилеринге, «Экология» национал төлевилелди республика девискээринге 5 чылда боттандырганының түңнелдерин көргүскен.

/ А. МОНГУШ.

Делегей чергелиг Иван Ярыгин аттыг турнир

Красноярск хоорайга январь 25–28 хүннеринде И. Ярыгин аттыг Делегей чергелиг Гран-при маргылдаазынга Тываның күрүне университетинин студентизи Кежик Монгуш 61 кил деңзиге хостуг хүреш маргылдаазында чедишкенин киришкеш, хүлөр медальды чаалап алган.

Бо удаагы маргылдаага тыва спортчулардан чааскаан шаңналдыг черге кирген. Чедишкенин киришкен мөгевиске болгаш ооң тренери Айдаш Самданга байыры чедирип, бо чылын болур Россия чемпионатында тыва мөгелеривисти чедишкенин киришкен күзеп каалыңар.

Ушу чемпионатадының түңнелдери

Кызылдың 17 дугаар школага январь 27-де Ушу Саньда чемпионата болуп эрткен. Ук маргылдаага Тывада Ушу чөвүлелинин болгаш дайынчы хевирлер төвүнүн удуртукчузу Роберт Александрович Кунзек биле ужуражып, ушунуң хевирлерин база сайзыралының байдалын сайгарып чугаалаштывыс.

Бистиң республикага 2011 чылда ушу спорттун «Чеди Хаан» школазы ажыттыг турган. 2017 чылда Кызыл хоорайга Кыдат Улус Республиканың Россияда элчини биле кады ушу спорттун кыдат тренерлери келген соонда, бо хевир элээн сайзырап эгелээн. Ушунуң шимчээшкенин кылыр хевир аңгы-аңгы бичии чаштарга, кырганнарга болгаш бертик-межел улуска кадыын быжыглаарына таарышкан болур. Ушунуң, Ушу-Тао-ла, Ушу (кунг-фу) хевирлеринге республиканың бирги чери дээш маргылдааны назы-хар база килдер аайы биле декабрь айда эрттирген бис.

Бо болуп турар Ушу Саньда чемпионатының кол сорулгазы – республиканың бирги чери дээш маргылдаага киржир эргени чаалап алыры болур. Ушу Саньданың дүрүмүндө хүреш, кик-бокс аргаларын ажылгап, октаар,

тевер, шанчар база удурланкчызын сумо хүреште ышкаш ийи катап хевистен үндүр идер болза, тиелээн кылдыр санаар. Ийи хүн иштинде болуп эрткен маргылдаага карате, дзюдо, самбо, сумо, хостуг хүреш, кик-бокс, ММА, дайынчы хевирлеринин 200 ажыг спортчу оолдар, урулганы идеккейлиг киришкенер. Шаңналче кирген спортчулар февраль айда Иркутск хоорайга болур Сибирь девискээринин чемпионаты болгаш бирги чери дээш маргылдаага киржирлер. Келир үениң бүзүрелдиг спортчуларының санынче дараазында чемпионнарны хамаарыштырып болур. 17 харлыг оолдар аразында тиилекчи Очур Бырынай эрткен 2023 чылда Сибирь девискээринин Россияның чемпионатына тиилээн. Россия Кубогунга 2-ги чери элээн Ай-Херел Иргит, 20 харлыг оолдарга 2023 чылда Сибирь девискээринин чемпиону Найдан Маады, бо чылгы республика чемпионнары Аюш Кунзек, Сунурай Сидоо оларны хамаарыштырып болур.

Бо чемпионатка Таиландыга болган дайынчы хевиринин тиилекчизи, ушу школазының өөреникчизи Чанкы Кара-оолдун белеткээн командазы бирги черге төлөптүг болганнар.

/ Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

Тывага профессионал эде белеткел төвүн ажыдар

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг ТР-ниң Дээди Хуралына Айыткалында Тываның тудуг техникумунун баазазында Профессионал эде белеткел төвүн ажыдар даалганы регионнун Өөредилге яамызынга берген. Төп ажыл берикчилеринин дилээ биле специалистеринин мергежилдин бидидип, профессионал белеткелдин чорудар.

Владислав Ховалыг даалганы берип тура, профугланышкыныг ажыл школа – техникум – дээди өөредилге чери – мергежилдик кадрлар деп, чаңгыс шугум биле чоруур ужурлуг деп айткан.

Эрткен чылын Тывада «Профессионалитет» федералдыг төлевилел боттандырылганы биле тургусканы ышкаш төптү ажыдар планын регионалдыг Өөредилге яамызы дыңнаткан. Ол төлевилел боттандырылганы биле Кызыл, Чадаана хоорайларда, Сарыг-Сеп база Балгазын суурларда техникумнарның көдээ ажыл-агый угланышкынында беш

чүс ажыг студентилер өөренип турар.

Ам төпке чыл санында ла 4 муң ажыг кижиги мергежилдин бидидип, профессионал эде белеткелди эртип болур. Бүдүрүлгелеринин ажылдакчыларын өөредип алыр дээн дилээ езугаар, төп өөредилге программаларын боттандырар. Школачыларга профугланышкыныг хемчеглерни, мергежилдерге шенелделерни чорудар. Төптү амгы үениң дериг-херекселдери биле четчелээрин, Өөредилге яамызы дыңнаткан.

Сибирийн хөгжүлдө стратегиясында көрдүнгөн улуг инвестиция төлевилелдеринин боттандырылганын өөренип көргөш, Тываның Чазаа 2025 чылга чедир күш-ажылчы курлавырларга херекселди хевирлеп тургускан. Стратегтиг документте Тывага хамааржыр 31 хемчег кирген, ооң санында 11 улуг даг-тывыш инвестиция төлевилелдери бар. Тываның Баштыңы республиканың тудуг адырынга чугула херек мергежилдик кадрлар курлавырын тургузар даалганы база берген турган.

/ Бистиң корр.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

«Тыва медиатрупп» ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000, Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А.К. Ооржак, А.Ч. Чамзырын —
2-17-94

Корректор Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация
технологиялары болгаш
массалыг коммуникациялар
адырынга хайгаарал талазы
биле федералдыг албанның
Енисей эргелели «Шын» солунну
18.10.2022 чылда бүрүткээн.
Бүрүткел дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш
Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының
бодалдары редакцияның туружу-
биле дүүшпейн барып болур.
Айыттыг саннары болгаш өске-
даа фактылары, дыңнадылганы
дээш авторлар боттары
харылаар.

Чагыдылга индексиз:
хуу кижилерге — П6855,

организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннун сайтызы:
shyn.ru
Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2600 кезек

2023 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР —
1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 864 рубль.
Тел.: 8(39422)3-39-45, 2-18-10